

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Camilerin Finansmanı

Ahmet Onay*

Özet- Bu makalede camilerin yapımı, bakımı ve görevli ücretlerinin ödenmesi konuları araştırılmıştır. Makalede tarihî arka plân göz önünde bulundurularak, söz konusu cami giderlerinin finansmanının dinî ve pratik temelleri incelenmiştir. Ayrıca Diyanet İşleri Başkanlığı, Vakıflar Genel Müdürlüğü, cami dernekleri ve Türkiye Diyanet Vakfı'nın cami giderlerinin finansmanındaki rolleri ele alınmıştır. Bu yapılırken, Cumhuriyet döneminde camilerin finansmanına ilişkin uygulamalar ve gelişen hukukî çerçeve ortaya konularak yapılması gereken bazı hususlara dikkat çekilmiştir.

Bu araştırmanın sonuçlarına bakıldığında; a) camilerin yaklaşık %67'sinin doğrudan yöre halkı, %13'ünün dernekler, %11'inin şahıslar ve %1'inin de vakıflar tarafından yaptırıldığı; b) camilerden %78'inin giderlerinin doğrudan yöre halkı tarafından karşılandığı; c) camilerin %7'sinin mülkiyeti derneklere ait olmasına rağmen, %15'inin giderlerinin cami derneklerince üslenildiği; d) mülkiyeti vakıflara ait olan camilerin oranı yaklaşık %12 olduğu halde, giderleri vakıflar tarafından karşılanan camilerin oranının yaklaşık %1 düzeyinde olduğu; e) camilerin %7'sinin mülkiyeti belediyelere ait olduğu halde, giderleri tamamen belediyeler tarafından karşılanan cami bulunmadığı görülmektedir.

Anahtar kelimeler- Diyanet, Cami, İmam, Müezzin, Vakıf, Dernek, Finans, Gider.

1. Giriş

Camilerin yapım, onarım, aydınlatma, ısıtma, bakım ve benzeri ihtiyaçlarının karşılanması ile cami görevlilerinin maaş ve ücretlerinin ödenmesi gibi harcamalar, camilerin hizmete açık olarak devamını sağlamak için gerekli giderlerindendir. Bu giderlerinin karşılanması için kimi zaman devlet bütçesi (beytülmal),

* Doç. Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı

kimi zaman gelirleri camiler için vakfedilen tarla, bağ, bahçe, dükkân ve benzeri gayrimenkullerin mahsul veya kira gelirleri, kimi zaman da yöre halkının doğrudan yaptığı aynî ve nakdî bağışlar, günümüzde de bu amaçla kurulan dernekler camiler için en temel finans kaynakları olmuştur. Cami giderlerini ve bu giderleri karşılamak için kaynak teminine ilişkin hususları, camilerin finansmanı olarak adlandırıyoruz. Camilerin finansmanı İslam'ın ilk devirlerinden itibaren Müslüman toplumun gündemine girmiş bir konudur. Çünkü camilerin finansmanı aynı zamanda Kur'an'da ve dolayısıyla İslâm kültüründe önemli yeri olan camilerin maddî anlamda imarı demektir (Bkz. Tevbe 9/17-18).

Esasen birer dinî yapı olan, varlıklarını ve devamlarını dinî esaslardan alan camilerin yapımında, kullanımında ve finansmanında doğal olarak dinî esasların önemli bir payı vardır. Büyük çoğunluğu Osmanlı döneminden intikal eden tarihî camiler yanında yeni camilerin yapılmasında, oralarda görev yapanlara ilişkin usul ve uygulamaların belirlenmesinde, dinî esaslardan beslenen uygulamaların önemli etkisi vardır. Dolayısıyla günümüzde camilerin finansmanı konusunda büyük ölçüde Osmanlı'dan günümüze intikal eden vakıf ve benzeri uygulamaların tesiri büyüktür.

Tanzimat devrinde yapılan düzenlemeler ve bu dönemde camilerle ilgili çıkarılan nizamnamelerin Cumhuriyet dönemi uygulamaları için önemli birer esas teşkil ettiği görülmektedir. Hatta 1913 yılında üçüncüsü çıkarılan Tevcih-i Cihat Nizamnamesi'nin bazı hükümleri değiştirilip geliştirilirken, bazı hükümlerinin yürürlüğü ise 1950 yılına kadar devam ettirilmiştir. Cumhuriyet döneminde özellikle camilerin finansmanı bağlamında yapılan düzenlemelere bakıldığında, ideal olarak hazırlanıp yürürlüğe konan bazı mevzuat hükümlerinin mevcut uygulamanın önünde gittiği görülmektedir. Ancak bugün bu konulardaki uygulamanın, mevzuatın gerisinde kaldığını söylemek mübalağa olmaz. Bu çalışma kapsamında söz konusu problemin de analitik bir değerlendirmesi yapılacaktır.

Bu çalışma özellikle Osmanlı ve Cumhuriyet dönemine ait kaynaklar ve bu süreçte gelişen mevzuat yanında finans (ekonomi) temelli gelişmeler ve uygulamalar çerçevesinde yapılan bir din sosyolojisi çalışmasıdır. Araştırmamız sırasında mümkün mertebe kaynakların orijinallerine ulaşılmaya çalışılmış, bu çerçevede meclis zabıtları, mevzuat metinleri, o döneme ait gazete ve dergi yazıları yanında bilhassa yakın tarih araştırmacılarının konuya ilişkin tespit ve görüşleri ile Cami Bilgi Bankası verileri araştırmamızın temel kaynaklarını oluşturmuştur. Bu çalışma, Osmanlı veya Cumhuriyet döneminin bazı kurumlarını ele alan bir tarih araştırması veya camiler ve cami görevlileriyle ilgili bir mevzuat tara-

ması da değildir. Bu çalışma, dinî ve hayrî hizmetler için sosyal birer müessese olarak kurulup gelişen camiler ile onların finans kaynakları arasındaki ilişkileri ve bu ilişkinin sosyal yansımalarını ele alan bir “din sosyolojisi” araştırmasıdır. Ulaşabildiğimiz kaynakları esas alarak söylemek gerekirse, konuyu bu yönüyle ele alan müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Dolayısıyla, çalışmamızın bu alandaki önemli bir boşluğu dolduracağı ve camilerin finansmanı ile ilgili yapılacaklar için önemli bir kaynak olacağı kanaatindeyiz.

Çalışmada, önce tarihî arka planı göz önünde bulundurarak, camilerin finansmanı çerçevesinde cami vakıf ilişkisinin dinî ve pratik temelleri ortaya konacak; ikinci olarak, Cumhuriyet döneminde camilerin finansmanına ilişkin uygulamaların ve hukukî çerçevenin nasıl şekillenip geliştiği belirlenecek ve yeri geldikçe günümüzdeki uygulamalar tartışılacak; üçüncü olarak, günümüzde camilerin finansmanı konusu ele alınacak ve yapılması gereken bazı hususlara dikkat çekilecek ve son olarak, camilerin finansmanı konusunda genel bir değerlendirilmede bulunulacaktır.

2. Teorik Arkaplan: Cami/Mescit Vakıf İlişkisinin Dinî Temeli

Kelime olarak hapsetmek anlamına gelen vakıf, İmam Azam Ebu Hanife'ye göre mülkiyeti sahibinde kalmak (hapsedilmek) üzere menfaatinin sahibi tarafından belirlenen yerlere harcanmasıdır ki, bu anlamda vakfedilen şey, ödünç verilen bir mal hükmünde olur (es-Serahsî, 1983: 12/27). Maliki'lerden İbn Cüzey de bu konuda Ebu Hanife ile aynı görüştedir (İbn Cüzey, 2006: 273). Hanbeli'lerden İbn Kudame'ye göre vakıf, bir şeyin mülkiyeti sahibinde kaldığı halde meyvesini (semeresini) Allah yoluna infak etmektir (İbn Kudame, 1996: 7/556). Bu tanımlardaki ortak nokta, mülkiyetin değil menfaatin belli bir amaç için tahsis edilmesidir. Ancak Şafi'lerden Şirbinî'ye göre vakıf, kendisinden yararlanma imkânı olan bir malı, aynını sahibinin mülkünden çıkarıp menfaatini hâlihazırda var olan mubah bir yöne sarf etmektir (eş Şirbinî, 1958: 2/376). Bu, Ebu Hanife'nin ve İbn Kudame'nin vakıf anlayışından biraz farklı olmakla birlikte, hepsinde ortak olan husus, vakfedilen şeyden elde edilen menfaat, tahsis edildiği amaç doğrultusunda kullanıldığı sürece, o şeyin vakıf olma özelliğini koruyor olmasıdır.

Hanefi fıkhnının temel eserlerinden Kitabu'l-Maksud'un vakıf bahsinde, cami/mescit konularıyla ilgili olarak Serahsî şu bilgilere yer vermektedir: Bir kimse kendine ait bir araziye Müslümanların umumuna açık bir mescit yeri olarak belirleyip üzerine de mescit inşa ettikten sonra, orayı mülkünden ayırarak insan-

ların namaz kılınmalarına müsaade ederse, ezan okunup bir veya daha fazla vakit namaz kılınması durumunda o yer cami/mescit olur ve vakıf hükmündedir. Bir yerin mescit haline gelmesi için; İmam Ebu Yusuf, içinde namaz kılınmış olmasına bakılmaksızın, kişinin o yeri mülkünden ayırması ve insanlara orada namaz kılınmaları için müsaade etmiş olması şartlarını arar. İmam Ebu Hanife ile İmam Muhammed, böyle bir yerde cemaatle namaz kılınmış olması şartını da gerekli görür; çünkü yeryüzünün her yerinde namaz kılınabilir ama mescitleri diğer yerlerden ayıran özellik, oraların cemaatle namaz kılmak için tahsis edilen yerler olmalarıdır. Yani, bir yerin mescit hükmünü alabilmesi için –diğer şartların yanında– içerisinde cemaatle namaz kılınmış olması da gereklidir (es-Serahsî, 1983: 12/34 vd.). Malikî’lerden İbn Cüzey’e göre, bir kimsenin yapmış olduğu bir mescitte başkalarının da namaz kılmasına izin vermiş olması, orayı mescit olarak vakfetmesi demektir (İbn Cüzey, 2006: 273). Ancak Şafiî’lere göre, bir kimsenin bir yeri “cami olarak vakfettim” demesiyle orası cami olur (eş-Şirbinî, 1958: 2/383). Hanbelî’lere göre ise, bir kimse niyet etmemiş bile olsa, bir yeri cami/mescit yaptığına dair bir karine bulunması halinde orası cami/mescit olur (İbn Kudame, 1996: 7/565).

Bir caminin/mescidin etrafı harap olsa, halkın da namaz kılmak için o camiye/mescide ihtiyaçları kalmasa; İmam Muhammed’e göre orası vakfedenin veya ölmüşse varislerinin mülkiyetine geri döner ama İmam Ebu Yusuf’a göre orası vakfedenin mülkiyetine geri dönmez, mescit olarak devam eder. Çünkü, İmam Muhammed bir yerin başlangıçta cami/mescit hükmünde olabilmesi için içerisinde cemaatle namaz kılınmasını şart koşar, dolayısıyla halkın cemaatle namaz kılmayı terk ettiği yerlerin de cami/mescit olmaktan çıktığını söyler. İmam Ebu Yusuf ise, bir yerin cami/mescit haline gelebilmesi için içerisinde namaz kılınmış olmasını şart koşmaz, bu sebeple de içerisinde namaz kılınmıyor olmakla o yerin cami/mescit hükmünden çıkmadığını ifade eder (es-Serahsî, 1983: 12/42-43).

Hiz. Ömer ve Hiz. Osman zamanında Kâbe’yi ziyaret eden Müslümanların sayısının artması ve tavaf alanının yetersiz kalması üzerine, Kâbe’nin etrafında bulunan evler yıkılarak avlusu genişletilmiştir. Ev sahiplerinin buna karşı çıkması üzerine Hiz. Ömer, oranın esasen Kâbe’nin avlusuna dâhil olduğunu, evlerin sonradan yapıldığını belirtilerek ev sahiplerinin karşı çıkmalarına itibar etmemiş ve ev sahiplerine sadece yıkılan binaların ücretlerini ödemiş ama arsa bedellerini ödemiştir. Hiz. Osman’ın da Kabe’yi genişletirken yaptığı uygu-

lama aynı şekildedir (Tehanevî, 1997: 13/236-237). Yine Hz Ömer Mescid-i Nebevî'yi genişletmek istemiş, evi Mescide çok yakın olan Hz. Abbas'a "Senin evin Mescide çok yakın, evini ver de Mescide katalım, sana başka yerden daha genişini verelim." deyince, Hz Abbas "Hayır!" demiş. Hz Ömer "Sen istemezsen biz de bunu zorla yaparız" deyince, Hz Abbas bu konuda karar vermek üzere bir hakem tayin edilmesini istemiş. Hakem olarak tayin edilen Hz Huzeyfe, bunu Hz Ömer'in zorla yapamayacağına dair Hz Peygamberden bir olay rivayet etmiş, bunun üzerine Hz Ömer de zorla Hz Abbas'ın evini yıkmaktan vazgeçmiştir (Tehanevî, 1997: 13/239-240). Bu iki olay karşılaştırıldığında, –daha sonradan üzerine evler yapılmış bile olsa– Kâbe ve avlusunun Hz Adem ve Hz İbrahim zamanından beri mevcut olduğu, dolayısıyla önceden Kâbe'nin avlusuna dahil yerlerin vakıf hükmünde olduğu, ancak Mescid-i Nebevî'nin yerinin ve avlusunun ise hicreti müteakip yapıldığı için özel mülk olan evlerin ve arsaların rıza ile cami için verilmedikçe vakıf hükmünde olmadığı, bu sebeple Hz. Ömer'in de Kabe'yi genişletirken başvurduğu yöntem ile Mescidi-i Nebevî'yi genişletirken uyguladığı yöntemin farklı olduğu anlaşılmaktadır.

Bu açıklamalar göz önünde bulundurulduğunda, tüm camilerin/mescitlerin ibadet alanları ile onlara ait avlu ve bahçelerin 'dinî açıdan' vakıf hükmünde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bütün fıkıh kitaplarının vakıf konusunu işleyen bölümlerinde camilerin/mescitlerin önemli bir yer tutması da bundandır. Ancak gerek Osmanlı uygulamasında gerekse günümüzde cami ve mescitler doğrudan doğruya vakıf sayılmamakta, mülkiyet hukuku açısından özel ve tüzel kişilikler adına mülkiyetleri tescil edilmektedir. Bu çalışmada, günümüzdeki kullanıma uygun olarak mülkiyetleri hangi şekilde olursa olsun vakıflara ait olan camiler için vakıf camiler ifadesi kullanılmıştır. Mülkiyetleri ayrı birer tüzel kişilik olan Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait olan camilere mazbut vakıf camiler ve Medeni Kanun'a göre kurulmuş olan özel vakıflara ait camilere de mülhak vakıf camiler denilmiştir.

İmam Azam Ebu Hanife, İmam Muhammed ve yukarıda zikredilen Malikî ve Hanbelî mezhep âlimlerinin vakıf ve vakıf hükmünde olması yönüyle cami/mescit anlayışlarına bakıldığında, üzerinde durdukları en önemli nokta mülkiyetin tescilinden çok ihtiyaç duyulduğu sürece kullanımın tamamen camiye/mescide ait olmasıdır. Bu bakış açısıyla, günümüzdeki camilerin/mescitlerin mülkiyetleri kimin adına kayıtlı olursa olsun, ihtiyaç duyulduğu sürece kullanımlarının cami/mescit olarak devam ettirilmesi bir esastır. Bu anlamda, 1998

yılında değiştirilen 633 sayılı Diyanet Kanunu'nun 35'inci maddesiyle mülkiyetine bakılmaksızın Türkiye sınırları dâhilindeki tüm cami ve mescitlerin idaresinin Diyanet'e devredilmesi ve buraların da cami/mescit olarak kullanılması dinî ve hukukî açıdan önemli ve yerinde bir uygulamadır. Ancak, camilerle birlikte yapılan ve camilerle birlikte var olması gereken, daha doğrusu camilerin finansmanı için kendilerine ihtiyaç duyulan (meşruta, müstemilat vb.) bölümlerin ve oralardan sağlanan menfaatlerin camilere ve cami hizmetlerine tahsis edilememiş olması önemli bir eksiklik olarak karşımızda durmaktadır.

3. Tarihi Arkaplan

a) İlk Dönemlerde İmamlar ve Camiler

Cemaatle kılınan namaza önderlik eden kimse anlamına gelen imam kelimesi, özellikle İslam'ın ilk yıllarında devlet başkanı ve valiler için de kullanılmıştır. Hz. Muhammed'in (SAV) peygamberliği süresince Müslümanlara imamlık yaptığı ve dört halifenin de aynı geleneği devam ettirdiği bilinmektedir. Emeviler döneminde halifelerin Cuma namazı kıldırma uygulaması terk edilerek, halife adına namaz kıldırma işi kadırlara bırakılmıştır. Asr-ı saadette ve takip eden dönemlerde, vali olarak gönderilenlerin görevleri arasında namaz kıldırma ve imam tayin etmek de yer almaktadır (Hamidullah, 1982: 45-73).

Abbasiler döneminde imamlığın bir meslek ve zamanla devlet memurluğu haline geldiği ve imamlara maaş ödendiği belirtilmektedir. Endülüs Emevileri zamanında imamların maaşları beytülmalin vakıf gelirleri faslından karşılanmıştır. Vakıf müessesesinin gelişmesiyle birlikte imamların maaşlarıyla ilgili düzenleme ve detaylar da artmıştır. Vakfiyesi bulunmayan mescitlerde görev yapan imamların maaşları ise mahalle halkı veya belli bir kişi tarafından karşılanmıştır (Küçükbaşçı, 2000).

Selçuklular bir şehri fethettiklerinde genellikle en büyük binayı camiye çevirmişler veya uygun bir bina yoksa yeni bir cami yaptırarak oraya imam tayin etmişlerdir. Bazen ilave görevler de yüklenen imamlar başlangıçta devlete bağlı olarak çalışmışlar ve maaşlarını zamanın para birimi olan gümüş veya dirhem hesabıyla ya da aynî mal olarak ölçek hesabıyla buğday üzerinden almışlardır. Maaşları günlük, aylık veya yıllık olarak hazineye veya caminin vakfiyesinden ödenmiştir. Selçuklular ayrıca vilayet imamlarını vergiden muaf tutmuşlardır (Küçükbaşçı, 2000).

b) Osmanlı Uygulamasında İmamlar ve Camiler

Osmanlı İmparatorluğu zamanında hizmet alanları bakımından çeşitlilik gösteren imamlar, devlet sistemi içerisinde “askerî” sınıfından sayılmış ve Müslüman topluma hizmet veren kadrolar içerisinde geniş bir yer işgal etmiştir (İnalçık, 1993). İmamların maaşları görev yaptıkları cami veya mescitlerin vakıflarınca ödenmiş ama vakıf gelirlerinin yetersiz kalması halinde devlet hazinesinin çeşitli kalemlerinden takviye edilmesi veya tamamının üstlenilmesi gibi çeşitli kaynaklardan destek alma yollarına gidilmiştir. Evkaf Nezareti'nin kurulması ve bu nezaret dışında bırakılan mülhak vakıfların gelirlerinin yetersizliği, tayin ve maaş takdirinin Evkaf Nezareti, yani merkezi idare eliyle gerçekleştirilmesi de beraberinde getirmiştir. Osmanlı uygulamasında imamların tayini, önce-leri genellikle vakıf mütevellisinin teklifi ve şeyhülislamın işareti neticesinde verilen berata dayanılarak yapılmış, II. Mahmud döneminde ise mazbut vakıflarda görev yapan imamların tayinleri Evkaf-ı Hümayun Nezareti tarafından yapılmaya başlanmıştır (Kut, 1991).

Tanzimat döneminin sonlarına doğru cami görevlileriyle ilgili hukukî düzenlemeler yapılmıştır. Cami görevlilerinin vazifeye alınma şartları, tayinleri ve görevden alınmaları ile göreve ilişkin diğer hususları düzenleyen nizamnameler yürürlüğe konulmuştur. Bu amaçla biri 1870 yılında, diğeri 1873 yılında ve sonuncusu da 1913 yılında olmak üzere üç defa nizamname çıkarılmıştır. Böylelikle; a) camilerdeki görevlerin belirlenmesi, b) camilerde görev yapacaklar için meslekî standartlar getirilmesi, c) cami görevlerinin nasıl yerine getirileceği, tayin, görevden alma ve benzeri diğer hususlarda uygulama birliği sağlanması hedeflenmiştir. Şimdi bu düzenlemelerin en sonuncusu ve en detaylısı olan 1913 yılında yürürlüğe giren Nizamnameye kısaca göz atalım.

05 Ağustos 1913 tarihli Tevcih-i Cihat Nizamnamesinde, atama usulüne ilişkin şu hususlara yer verilmiştir: İmamet, hitabet, müderrislik ve kürsü şeyhliği gibi bazı ilmî cihetler için “berat-ı âli” gerekli görülürken diğer ilmî cihetler ile berat gerekli görülmeyen bedeni cihetler için Evkaf Nezareti tarafından verilecek resmî bir belgeye sahip olma şartlarının aranması gerekli görülmüştür. Diğer taraftan vakfiyesinde, görev yapacaklar ile ilgili kayıt bulunan şartlı vakıflarda; orada görev yapması şart koşulanların söz konusu yerde vazife yapabilmesi için göreve ehil olduklarını ispat etmeleri gerektiği belirtilmiştir. Evkaf-ı gayri sahih yerlerde ise bu kabil şartlara itibar edilmeyeceği, vazife yapacaklara ilişkin vakfiyesindeki şartların yerine getirilmediği yerlere müsabaka sınavıyla en başarılı olanın atanacağı, babadan kalan postnişinlikler için ise, ehliyet sınavının yeterli olacağı belirtilmiştir (Tevcih-i Cihat Nizamnamesi, 1913, madde: 4-8).

Ayrıca bu görevler için şart koşulan imtihanların yapılış şekli ve içeriğiyle ilgili detaylara da yer verilmiştir. Şöyle ki; cihat-ı ilmiye imtihan komisyonları İstanbul'da Meşihat Makamı'na tayin edilecek iki kişinin iştirakiyle Şûrayı Evkaf tarafından yapılması, taşrada ise hâkim-i şer'î başkanlığında, o yerin müftüsü, mahalli âlimlerden üç kişinin katılımıyla oluşturulacak toplam beş kişilik bir komisyon marifetiyle vakıflar memurunun da hazır bulunduğu bir ortamda yapılması, mahalli âlimlerin ise hâkim, müftü ve mahalli vakıflar müdür veya memuru tarafından belirlenmesi gerektiği hükme bağlanmıştır. Cihatı ilmiye¹ veya berat-ı âlî gerektiren cihat-ı bedeniye'ye ait sınav sonrası evrak ve kayıtların Evkaf Nezaret'ine gönderilmesi, Evkaf Nezaret'i'nce kayıtları yapıldıktan sonra, Şûrayı Evkaf'a tevdi edilerek, atanacak yerler ile birlikte teklif edilen işlemin kanunlara, ilgili mevzuata, vakfiye şartlarına vs. uygunlukları tetkik edilip uygunlukları tasdik edildikten sonra, Evkaf Nezaret'i'nin onayının alınıp kaydedilmesi ve son olarak da buna göre gerekli beratların hazırlanarak sahiplerine verilmek üzere mahalline gönderilmesi hükme bağlanmıştır (Tevcih-i Cihat Nizamnamesi, 1913, madde: 27-45).

4. Cumhuriyet Döneminde (1965'e Kadar) Camiler ve Cami Görevlileri

a) Köy İmamları

18 Mart 1924 tarihinde çıkarılan 442 sayılı Köy Kanunu'nun dokuzuncu Fasil'ında; köy imamlarının, köy derneğinin intihabı² ve müftünün yazılı izniyle (buyrultu) tayin edilmeleri öngörülmektedir. Köy imamları, köy öğretmenleriyle birlikte ihtiyar meclisinin daimi üyesi sayılmaktadır.³ 1924 ile 1963 yılları arasında köy imamlarının atanabilmesi için anılan kanun'un 24'üncü

¹ İmamlık ve hatiplik gibi yerine getirilmesi belli seviyede din eğitimi ve bilgi birikimi gerektiren görevler cihat-ı ilmiye (yani günümüzdeki din hizmetleri sınıfına dâhil kadrolar) olarak adlandırılmıştır. Kayıymılık gibi yerine getirilmesi için dini bilgi gerekli olmayan, vasıfsız işçilerin de yerine getirebileceği görevlere de cihat-ı bedeniye (günümüzdeki yardımcı hizmetler sınıfına dâhil kadrolar) denilmiştir. Bu ifadeler anılan nizamnamenin birinci ve ikinci maddelerinde açıklanmıştır.

² Köy derneği, 442 sayılı Köy Kanunu'nun 20'nci maddesinde şöyle tanımlanmıştır: “Her köyde bir köy derneği, bir köy muhtarı, bir de ihtiyar meclisi bulunur. Köyde 24'üncü maddeye göre köy muhtarını ve ihtiyar meclisi azalarını seçmeğe hakkı olan kadın ve erkek köylülerin toplanmasına köy derneği derler. Köy muhtarı ve ihtiyar meclisi azaları doğrudan doğruya köy derneği tarafından ve köylü kadın ve erkekler arasından seçilir. Köy muhtarı ihtiyar meclisinin başıdır.”

³ 442 sayılı Köy Kanunu'nun 20'nci maddesinde şöyle denilmiştir: “Köyün imamı ile muallimi veya başmuallimi ihtiyar meclisinin her zaman azasıdır.”

maddesinde⁴ yazılı genel şartlar yanında; ilmihal, amaliyabaa, Türkiye coğrafyası, Türk ve İslam tarihi ve sağlık işlerini bilme ve okunaklı yazı yazabiliyor olma şartları aranmıştır. Ücret olarak; o zamana kadar adet üzere imamlara ne veriliyorsa, onun devam ettirilmesi ancak bunun ihtiyar meclisi eliyle yapılması istenmiştir.⁵

1950 yılına kadar, Köy Kanunu'nun ilgili maddeleri haricinde; gerek genel anlamda Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili çıkarılan Kanun, Tüzük ve Bakanlar Kurulu Kararı düzeyindeki mevzuatta, gerekse özel anlamda camiler ve cami görevlileriyle ilgili çıkarılan mevzuatta köy imamlarına ilişkin bir düzenlemeye yer verilmediği görülmektedir.

b) İl ve İlçelerde Görev Yapan Hayrat Hademeleri

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 23 Nisan 1920'de açılmasından sonra, vakıfların idaresi, din eğitimi ve dini yayınlar da dâhil olmak üzere din hizmetlerini yürütme görevi 2 Mayıs 1920'de kurulmuş olan Şeriye ve Evkaf Vekaleti'ne verilmiştir. Birinci Cumhuriyet hükümetinin kurulduğu 30 Ekim 1923 tarihinde varlığını ve görevlerini devam ettirmekte olan Şeriye ve Evkaf Vekaleti, 3 Mart 1924 tarihinde 429 sayılı Kanun ile kaldırılmıştır. Yerine din işlerinden sorumlu olarak Diyanet İşleri Reisliği, vakıfların yönetim ve idaresinden sorumlu olarak da Evkaf Umum Müdürlüğü kurulmuştur. 429 sayılı Kanun'un 5'inci maddesinde: "*Türkiye Cumhuriyeti memaliki dâhilinde, bilcümle cevami'i ve mesacid-i şerifenin ve tekaya ve zevayanın idaresine, imam, hatip, vaiz, şeyh, müezzin ve kayyımların ve sair müstahdeminin tayin ve azillerine Diyanet İşleri Reisi memurdur.*" ve 6'ncı maddesinde de: "Müftülerin mercii Diyanet İşleri Reisliğidir." denilmiştir. Bu düzenlemeyle, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevleri ile ona bağlı olan birimler gösterilmiştir.

Yapılan bu düzenlemeden sonra dikkat çeken önemli bir ayrıntı; cami ve mescitlerin idaresi ile cami görevlilerinin tayin ve nakillerinin Diyanet İşle

⁴ Bu madde 1963 yılında yürürlükten kaldırılmıştır.

⁵ 442 sayılı Köy Kanunu'nun ilgili maddeleri şöyledir: "*Madde 83 - Köy imamları köy derneğinin intihabı ve müftünün buyurultusuyla tayin olunurlar. Bu kanunun neşri tarihinde mevcut olan imamlar yeniden buyurultu almağa mecburdurlar.*

Madde 84 - İmam olacaklar yirmi dördüncü maddeye göre (ikinci fıkrasından başka) lazım gelen sıfatları haiz olmakla beraber ilmihal, amaliyabaa ve kafi derecede Türkiye coğrafyası ve Türk ve İslam tarihini ve sağlık işlerini bilmek ve okunaklı yazı yazmak lazımdır.

Madde 85 - Köy imamlarına köyce şimdiye kadar ne veriliyorsa gene o verilecektir. Ancak verilen şeyler, ihtiyar meclisi vasıtasıyla toplanır ve verilir.

Madde 86 - Bir köyde birden fazla imam bulunursa ihtiyar meclisinde aza olarak bulunacak imamı kaymakam seçer."

ri Başkanlığı'na devredilmiş olmasına rağmen, cami ve mescitler ile onlara ait müstemilat ve gelir getirici kısımlarının mülkiyetlerinin Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde bırakılmış olmasıdır. Bu itibarla, her yıl Vakıflar Genel Müdürlüğü bütçesine 600.000 TL ödenek konulması bunun Maliye Bakanlığı'na, oradan da Diyanet İşleri Başkanlığı hesabına aktararak personelinin maaşlarının ödenmesi kararlaştırılmıştır (Vakıflar Genel Müdürlüğü Bütçe Kanunu, 1925: 14; 1926: 10; 1927: 6,19; 1928: 8; 1930: 7). Diğer taraftan, yeni kurulan Diyanet İşleri Başkanlığına bir yıl sekiz ay on gün bağlı kalan tekke ve zaviyelerin 13 Kasım 1925'te kapatılmasıyla, Diyanet'in sorumluluğunda sadece camiler ve cami görevlileri kalmıştır (Tekke ve Zaviyeler ile Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Birtakım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun, 1925).

1927 yılında Danıştay kararı ile imamlık, hatiplik, vaizlik,⁶ reisülkurralık gibi ilmî hizmetler ile kayyımlik ve mahyacılık gibi bedenî hizmetleri yürüten görevliler Devlet memurluğu sınıfından çıkarılmış, 1928'de de yapılan düzenlemeyle “hademe-i hayrat” (hayrat hademesi, hayır hizmetçileri) olarak adlandırılmışlardır.⁷

1928 yılında çıkarılan Cami Hademeleri Nizamnamesi yürürlüğe konularak Osmanlı Devleti zamanından beri yürürlükte olan Tevcih-i Cihat Nizamnamesi'nin tevliyet işlerine dair hükümlerinin Evkafça mer'î olmak üzere diğer hükümleri yürürlükten kaldırılmıştır. Ayrıca bu nizamname ile müftülüklerdeki işlerin komisyonlar marifetiyle yürütülmesi esası getirilmiştir. Bu amaçla, hizmet sahiplerinin işleriyle meşgul olmak üzere illerde müftünün⁸

⁶ Cami hizmetlerinden sayılan, sınav, atama ve diğer özlük işlerine ilişkin işlemler imamlar ile birlikte mahalli müftülüklerce yapılan vaizler ve vaizlik kadroları 1939 yılında çıkarılan 3665 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri Hakkındaki Kanunda Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Kanun'un 1'inci maddesinin 4'üncü fıkrası ile hayrat hademesi sınıfından çıkarılarak Diyanet'in taşra teşkilatı olan müftülük kadroları arasında sayılmış ve 1939 yılı Bütçe Kanunu'nun 4'üncü maddesine göre Başkanlığa tahsis olunan (D) cetveline dahil kadrolar arasında toplam 218 adet maaşlı vaiz kadrosuna yer verilmiştir.

⁷ Osmanlı uygulamasında “dersiamlık” camilerde yürütülen ilmî hizmetler arasında sayılmış, tayin ve nakillerine ilişkin hususlar da bu çerçevede belirlenmiştir (bkz. Tevcih-i Cihat Nizamnamesi, madde: 1-4, 28-9). Ancak 3 Mart 1924 tarihinde çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile medreselerin kapatılması üzerine, bu müesseselerde hocalık yapan dersiamlar, Diyanet İşleri Başkanlığı kadrolarına aktararak, kaydı hayat şartıyla Diyanet bütçesinden kendilerine maaş bağlanmıştır. Hatta bilahare daha başka memuriyet görevi alanların bu maaşları kesilmemiş, her iki kadrodan maaş almaya devam etmişlerdir.

⁸ 1935 yılında çıkarılan 2800 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında Kanun'un 4'üncü maddesinde de belirtildiği gibi, 1950 yılına kadar, İl ve İlçe Müftüleri mahallinde yapılan seçimlerle belirlenen 3 aday arasından birinin Diyanet İşleri Başkanlığı'na tercih edilmesi suretiyle atanmışlardır. Şöyle ki; “İllerde valilerin, ilçelerde kaymakamların başkanlığında; o yöredeki dersiam, vaiz, imam ve hatipler ile belediye azası toplanarak, müftülük için lazım gelen ilim ve fazilete sahip zevat arasından gizli oy ile üç kişi seçerler, yapılan seçim sonucu vilayetin hususi mütalaası da ilave edilerek Diyanet İşleri Başkanlığı'na bildirilir; Başkanlık bunlardan birisini tercih ederek tayin edip evrakı mahalline gönderir. Eğer Başkanlık seçilen üç üyeden hiç birisini de münasip görmez ise, yeniden seçim yapılması için evrakı mahalline iade eder.” Ahmet Hamdi Akseki'nin Diyanet İşleri Başkanı ve

başkanlığında dört üyeden, ilçelerde yine müftünün başkanlığında iki üyeden müteşekkil birer komisyon kurulması, komisyon üyelerinin imam, hatip, vaiz ve dersiamlardan oluşması hükme bağlanmıştır. Bu komisyonların görevleri:

- a) İlmî hizmet imtihanlarını yapmak,
- b) İlmi hizmetlerde görevli olanların gerektiğinde görevden ihracı için karar alarak Diyanet İşleri Başkanlığı'na sunmak,
- c) Bedenî hizmet görevlilerinin tayin ve ihraçlarını yapmak,
- d) İnzibatî cezalarla ilgili kararlar almak, şeklinde belirlenmiştir.

Söz konusu Nizamname gereği yanmış, yıkılmış, kapanmış camilerin boşalan kadrolarına artık atama yapılamayacağı hükme bağlanmıştır. Ayrıca, Diyanet İşleri Başkanlığı, camilerin boşalan imamlık, hatiplik, kayımlık ve ferraşlık gibi bir şahıs tarafından ifâsı mümkün olan hizmetlerini birleştirmeye; yine boşaldığında cüzhanlık ve aşırhanlık gibi asıl hizmetler haricinde bulunan fer'î hizmetleri tevhid veya lağvetmeye yetkili kılınmıştır. Ayrıca, “görevlilerden dinî şîara yakışmayacak hal ve hareketlerde bulunanlar” –bu durum tahkikat ile sabit olması halinde– işten el çektirilerek evrakının Başkanlığa gönderilmesi ve kararın Başkanlıkça tasdikinden sonra görevlerine son verilmesi şeklinde ortak nitelik ile ilgili bir düzenlemeye de yer verilmiştir.

13 Haziran 1931 yılında kabul edilen 1827 sayılı Bütçe Kanunu'nun 6'ncı maddesiyle; “*Türkiye Cumhuriyeti dâhilindeki cami ve mescitlerin idaresi ve bunların hademesi Evkaf Umum Müdürlüğü'ne devredilmiştir. Bu Hademenin tayin ve azilleri 12 Ağustos 1928 tarihli Cami Hademeleri Nizamnamesine tev-fikan Evkaf Umum Müdürlüğü'nce icra ve tasdik olunur*” denilmiştir. Bu husus ayrıca, 4 Ocak 1932 tarihli ve 670 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile teyit edilmiştir (Düstur, Tertip 3, 13: 77-78). Bu yasa hükümleri doğrultusunda 13 Mart 1932 tarihinde çıkarılan 2978 sayılı “Cami Hademesi Nizamnamesinin Bazı Maddelerini Muaddil Nizamname” ile de uygulamaya ilişkin esaslar belirlenmiştir.

Camilerin Evkaf Umum Müdürlüğü'ne devredilmesi üzerine yapılan değişiklikle; vatandaşların camilere ve cami görevlilerine ilişkin her türlü işleriyle meşgul olmak üzere, il ve ilçelerde teşkil olunan komisyonların başkanlığına,

Mehmet Şemsettin Günaltay'ın Başbakan olduğu döneme rastlayan 1950 yılında çıkarılan 5634 sayılı “Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat ve Vazifeleri Hakkındaki 2800 Sayılı Kanunda Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı Kanuna Ek Kanun”un ikinci maddesinin dördüncü fıkrası uyarınca; müftülerin atanmalarındaki seçim usulü terk edilerek atama yetkisi mutlak olarak Diyanet İşleri Başkanına verilmiştir.

illerde evkaf müdürleri, ilçelerde evkaf memurları getirilmiş, müftülere ise bu komisyonlarda üye olarak yer verilmiştir.⁹ Yine cami hademelerinin imtihan ve atamalarıyla ilgili işlerde, daha önceden il müftülerinin yaptığı işler vakıf müdürlerince, ilçe müftülerinin yaptığı işler vakıf memurlarınca, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yaptığı işler de Evkaf Umum Müdürlüğü'nce yerine getirilmeye başlanmıştır.

Yapılan bu devir işleminden sonra; cami hademelerinin vazifelerini ne suretle yaptıklarını, tavır ve hareketlerinin mesleklerine uygun olup olmadığını teftiş ve murakabe etme görevi Evkaf Umum Müdürlüğü'ne; vaizlerin ve dersiamlaların denetimi ise Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilmiştir. Müftüler de, camilerde ilmi hizmet yapan görevliler hakkında muttali olacakları hususları, ilgili komisyona bildirmekle yetkili/görevli kılınmışlardır.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın teşkilât yapısı, kadro durumu, merkez ve taşra görevlilerinin nitelik ve tayin usulü 14 Haziran 1935 tarihinde çıkarılan 2800 sayılı “Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında Kanun”da belirtilmiştir. Bu aynı zamanda Diyanet'in ilk teşkilat kanunudur (Düstur, Tertip 3, 16: 1501-1504).¹⁰

1935 yılında çıkarılan Cami Hademesi Nizamnamesi (Düstur, Tertip 3, 16: 724-732), 1928 yılında çıkarılan Cami Hademeleri Nizamnamesini ve zeyillerini yürürlükten kaldırmış, “Tevcih-i Cihat Nizamnamesinin fer'iyete ve mütevellilere” ilişkin hükümlerinin yürürlüğünü korumuştur.

23 Mart 1950 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 2800 sayılı Teşkilat Kanununda önemli değişiklikler yapılarak, hayrat hademesi kadroları tekrar Diyanet İşleri Başkanlığı'na devredilmiş, merkezde camileri ve cami görevlilerini yakından ilgilendiren Zat İşleri, Sicil ve Levazım Müdürlüğü ile Hayrat Hademesi Müdürlüğü kurulmuştur.¹¹ Böylece, cami görevlilerinin tayin, nakil ve vazifeden çıkarma işleri il ve ilçe müftülerinin başkanlığında, yine komisyonlar marifetiyle gerçekleştirilmeye ve cami görevlilerinin denetimleri de müftüler

⁹ Daha önce bu komisyonların başında müftüler bulunmaktaydı.

¹⁰ Ayrıca, Diyanet'in görevleri, mezkûr kanunun 2. maddesi gereğince 11 Kasım 1937 tarihli ve 7647 sayılı kararname ile yürürlüğe konan “Diyanet İşleri Reisliği Teşkilâtının Vazifelerini Gösterir Nizamname” ile belirlenmiştir (Bkz. Düstur, Tertip 3, 19: 23-26). Diğer taraftan 05 Temmuz 1939 tarihinde çıkarılan 3665 sayılı “Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve vazifeleri Hakkında Kanunda Bazı Değişiklik Yapılmasına Dâir Kanun ile ilk defa Başkan Yardımcılığı kadrosu ihdas edilmiştir (Bkz. Düstur, 20: 1552-1553).

¹¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü 1950 yılı Bütçe Kanununa bağlı (D) işaretli cetvelde bulunan (İstanbul Cum'a ve Kürsü Vaizleri) başlığı altındaki kadrolar, bu cetvelden çıkarılmış ve 1950 Yılı Bütçe Kanununa bağlı (D) işaretli cetvelin (Diyanet İşleri Başkanlığı) başlığı altındaki kısmına eklenmiştir. Bkz. 5634 Sayılı Kanun'un Geçici 2-5 maddeleri.

tarafından yapılmaya başlanmıştır. Böylelikle, bir anlamda 1932 yılı öncesindeki uygulamaya tekrar dönmüştür (5634 sayılı Kanun, madde: 5-9).

Diğer taraftan, köy imamlarına ve onların atama ve nakillerine ilişkin hususlara, Başkanlığın kendi kanununda ve daha sonra 1952 yılında çıkarılan Hayrat Hademesi Tüzüğü'nde ilk defa açıkça yer verilmiştir. Köy camileri, dernekler, mülhak vakıflar ve halk tarafından idare edilen cami ve mescitlerde ilk defa görev talep edenlerin; anılan Tüzük hükümlerine göre yapılacak sınavlarda başarılı olmaları koşuluyla, vazife alacağı caminin durumuna göre köy derneği, vakfın mütevellisi veya mahalli ihtiyar heyetinin intihabı, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın veya yetkili kıldığı müftülerin yazılı müsaadesiyle atamaları yapılmıştır. Müftülüklerin ise, bu şekilde görev yapan imamların sicillerini tutmaları istenmiştir. Yürürlükte olan bu Tüzük gereğince imamlık, hatiplik, müezzinlik ve kayyımlık yanında, halen vaizlik, kurrâlık, Buhari, Müslim, Mesnevi, Şifâ-i Şerif ve Delâil okuyuculuğu, cüz ve devir okuyuculuğu 1965 yılına kadar hayrat hademesi kadroları arasında yer almaya devam etmiştir.

1950 yılında çıkarılan kanun ile getirilen en önemli düzenlemelerden birisi, mazbut vakıflar arasına alınmış ve alınacak cami ve mescitlerin aydınlatma, ısıtma ve bakım giderleri ile ilgili hizmetlere harcanmak üzere her yıl Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinin ilgili tertiplerine Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından ödenek aktarılacak olmasıdır.¹² Esasen 1924 yılında Şeri'ye ve Evkaf Nezareti'nin kaldırılmasından sonra Vakıflar idaresi, bir yandan sorumlu olduğu mazbut vakıf eserlerin bakım ve benzeri giderlerini karşılarken bir yandan da buralarda görev yapan cami görevlilerinin maaşlarını karşılamak üzere Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesine her yıl 600.000 lira ödenek aktarmıştır (Vakıflar Genel Müdürlüğü Bütçe Kanunu, 1925: 14; 1926: 10; 1927: 6,19; 1928: 8; 1930: 7). 1932 yılından sonra camilerin ve cami görevlilerinin idaresini üzerine alınca bu gibi giderlerin tamamını Vakıflar İdaresi karşılamıştır. 1950 yılında camilerin ve cami görevlilerinin idaresinin tekrar Diyanet'e devredilmesiyle birlikte cami görevlileri maaşlarının genel bütçeden karşılanması kararlaştırılırken, idaresi Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde bırakılan mazbut vakıf eseri camilerin aydınlatma, ısıtma ve bakım giderlerinin Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından Diyanet bütçesine aktarılacak ödenekle karşılanması bu kanunla kararlaştırılmıştır. Cami ve din hizmetlerinin yürütülmesi için meydana getirilen vakıf eserleri ve

¹² Bu husus 5634 sayılı Kanun'un 10'uncu maddesinde şöyle yer almıştır: "Mazbut vakıflar arasına alınmış ve alınacak cami ve mescitlerin aydınlatma, ısıtma ve temizlik giderleri için her yıl Vakıflar Genel Müdürlüğü Bütçesine konacak ödenekler, bir taraftan Hazinece irat ve diğer taraftan bu hizmetlere harcanmak üzere Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinin ilgili tertiplerine Maliye Bakanlığı'na ödenek kaydedilir."

bu amaçla oluşan mal varlıklarının amacı doğrultusunda kullanılması bakımından yapılan bu düzenleme oldukça önemli ve yerindedir.

5. Günümüzde Camiler ve Cami Görevlileri

Günümüzde camiler ve cami görevlileriyle ilgili uygulamaların temeli 2 Temmuz 1965 tarihinde çıkarılan 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'a ve ilgili mevzuata dayanmaktadır. 633 sayılı Kanun'da, daha önceden hayrat hademesi olarak adlandırılan görevler/kadrolar yerine cami görevlileri ifadesi kullanılmış, imamlık ile hatiplik ve müezzinlik ile kayyımlık görevleri imam-hatip ve müezzin-kayyım şeklinde birleştirilmiştir.¹³ Cami görevlilerinin vazifeleriyle ilgili hususlar 1967 yılında çıkarılan bir yönetmelikle belirlenmiş (Diyanet İşleri Başkanlığı Cami Görevlileri Yönetmeliği, Resmi Gazete, 1967) ancak, çok geçmeden Danıştay tarafından iptal edilmesi üzerine bu güne kadar cami görevlilerinin vazifeleriyle ilgili hususları belirleyen yeni bir yönetmelik çıkarılmamıştır. Camilerin bakım, onarım ve çevre tanzimleri ile teberrukat eşyasının sayımı ve korunmasına ilişkin yönetmelikler çıkarılmış olmakla birlikte bunlar cami görevlilerinin vazifelerini bir bütün olarak ele alan düzenlemeler değildir. 1970'li yıllardan bu yana cami görevlilerinin vazifeleriyle ilgili hususlar yönerge ve genelgelerle düzenlenmektedir. Bunlardan halen yürürlükte olanlar Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi¹⁴ ve Diyanet İşleri Başkanlığı Genelgeleridir.¹⁵

Cami ve mescitlerde bulunan eşya ve demirbaşlar ile mazbut ve mülhak camilerde bulunan teberrukat eşyasının bakımı ve korunması ile cami görevlilerinin cüppe ve sarıklarının şekil ve renklerinin belirlenmesi, temin edilmesi gibi işleri yürütmek üzere 633 sayılı Yasa gereği Diyanet İşleri Başkanlığı'nda bir Donatım Müdürlüğü kurulmuştur. 1984 yılına kadar aynı isimle varlığını sürdüren bu müdürlüğün görevlerini 1984 yılında yapılan düzenlemeler çerçevesinde¹⁶ yeni kurulan İdari ve Mali İşler Dairesi Başkanlığı bünyesinde Malzeme Şubesi Mü-

¹³ Dolayısıyla o güne kadar var olan kurrâlık, Buhari, Müslim, Mesnevi, Şifâ-i Şerif ve Delâil okuyuculuğu, cüz ve devir okuyuculuğu kadrolarına bu yeni düzenlemede yer verilmemiştir.

¹⁴ Daha önce bu hususlara Diyanet İşleri Başkanlığı Merkez, Taşra ve Yurt Dışı Teşkilatı Görev ve Çalışma Yönergelerinde yer verilmiştir.

¹⁵ Yürürlükte olan en son genelge için bkz. <http://www.diyamet.gov.tr/turkish/dy/Diyanet-Isleri-Baskanligi-AnaMenu-genelge-2007-128.aspx>

¹⁶ 13/12/1983 tarihinde kabul edilen 190 sayılı Genel Kadro ve Usulü Hakkında Kanun Hükmünde Kararname uyarınca Başkanlık da kadrolarını buna göre yeniden düzenlemiş ve isimlendirmiştir.

dürlüğü yürütmüştür. Ancak, personel ve ödenek imkânları dikkate alındığında, anılan müdürlüğün söz konusu görevleri ne ölçüde yerine getirebildiği veya getiremediği ayrıca ele alınması gereken bir husustur. Yine de bu amaçla cami ve mescitlerdeki teberrukat eşyası ile ilgili olarak 1974 ve 1999 yıllarında birer yönetmelik,¹⁷ ayrıca 1985 yılında Camilerin Bakım, Onarım, Temizlik ve Çevre Tanzimi Yönetmeliği (Resmi Gazete, sayı: 18763, 1985) çıkarılmıştır. Uygulanması büyük ölçüde bütçe ve personel imkânlarına bağlı olan bu yönetmeliklerin de ne derece etkin ve uygulanabilir olduğu da aynı şekilde araştırılması gereken bir konudur.

633 sayılı Yasa ile getirilen en önemli yeniliklerden birisi, köylere imam-hatip kadrosu verileceğinin öngörülmesidir. 1965 yılına kadar ne Diyanet İşleri Başkanlığı ne de 1931 ile 1950 yılları arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü mevzuatında, bucak¹⁸ ve köylere imam, hatip, müezzin ve kayyım kadrosu verilmesine ilişkin herhangi bir düzenleme yer almamıştır. Bucak ve köylerdeki imam görevlendirmeleri her köyün kendi gelir ve bütçe imkânlarının elverdiği ölçüde, Köy Kanunu'na göre yapılmıştır. Açıkça ifade etmek gerekirse, 1965 yılına kadar köy imamlarına merkezî bütçeden herhangi bir maaş veya ücret ödenmemiştir. 633 sayılı Yasa ile bucak ve köy kadroları için ihtiyaç karşılanana kadar her yıl 2000 adet imam-hatip kadrosu verilmesinin öngörülmüş olması önemli bir gelişmedir.

Diğer taraftan, 633 sayılı Yasa ile 1965 yılına kadar hem vakıf camilerinin hem de vakıf camilerinde görev yapanların özel durumları da 633 sayılı Yasa'nın 37 ve 38'inci maddelerinde teminat altına alınmıştır. Şöyle ki, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce mazbut vakıflar arasına alınan cami ve mescitlerdeki görevlilerin Diyanet İşleri Başkanlığındaki maaşlı veya ücretli kadrolara geçirileceği; ücretlerini Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden alan mülhak vakıflara bağlı cami görevlilerinin atanmasında vakfın şartlarıyla birlikte 633 sayılı Yasada belirtilen niteliklerin de aranacağı belirtilmiştir. Bu düzenleme çerçevesinde, mazbut vakıflarda görev yapanların tamamı Başkanlık kadrolarına alınmış, mülhak vakıflardan da isteyenlere imkânlar ölçüsünde kadro verilerek Başkanlıkça atamalar yapılmıştır.

¹⁷ Bu amaçla önce Mazbut ve Mülhak Vakıf Cami ve Mescitlerdeki Teberrukat Eşyası Hakkında Yönetmelik çıkarılmıştır (Resmi Gazete, sayı: 14931, 1974); sonra da Diyanet İşleri Başkanlığınca İdare Olunan Cami ve Mescitlerdeki Teberrukat Eşyası Hakkında Yönetmelik çıkarılmıştır (Resmi Gazete, sayı: 23868, 1999).

¹⁸ Şimdi belde olarak anılan bu yerleşim birimleri için aynı anlama gelmek üzere; kimi zaman bucak, kimi zaman nahiye ve kimi zaman da kasaba ifadesi kullanılmıştır.

31 Temmuz 1998 yılında, 633 sayılı Yasanın 35'inci maddesinde yapılan değişiklikle ibadete açık bütün cami ve mescitlerin yönetimi Diyanet'e devredilmiştir. Bunun üzerine çıkarılan bir yönetmelik ile yönetimi devredilen cami ve mescitlerde görev yapan ve ücreti hakikî veya hükmî şahıslarca ödenen görevlilerin atama usulü, anılan yasanın 37'inci maddesine de uygun olarak diğer cami görevlilerinden istisna edilmiştir. Bu gibi cami ve mescitlerde, 18 yaşını dolduran, en az ilkokul mezunu ve Türk vatandaşı olanlar arasından ilgili dernek veya vakfın teklifi üzerine mahalli müftülüklerce yapılacak yeterlilik sınavını kazanmaları durumunda, müftülükçe alınacak Valilik onayı ile tayinleri yapılmaktadır (Diyanet İşleri Başkanlığına Yönetimi Devredilen Cami ve Mescitlerde Görev Yapanların Mesleki Ehliyetlerinin Tespitine Dair Yönetmelik, Resmi Gazete, sayı: 23543, 1998). Türkiye genelinde yönetimi Diyanet'e devredildiği halde görevlisinin ücreti hakikî veya hükmî şahıslarca ödenen cami/mescit sayısının yaklaşık olarak 160 civarında olduğunu söyleyebiliriz.¹⁹ Bu camilerin/mescitlerin yönetimi ve denetimi tamamen Diyanet'e ait olmakla birlikte, buralarda görev yapanlar için Diyanet bütçesinden herhangi bir ücret ödenmemektedir.

Diğer taraftan, 1950 yılında çıkarılan 5634 sayılı Kanunda yer alan; mazbut vakıflar arasına alınmış ve alınacak cami ve mescitlerin aydınlatma, ısıtma ve bakım giderleri ile ilgili hizmetlere harcanmak üzere her yıl Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinin ilgili tertiplerine ödenek konulacağına dair 10'uncu madde, aynı lafızla 633 sayılı Yasa'da 30'uncu madde olarak yer almıştır. Ancak bu yasa maddesinin uygulanmasına yönelik bu güne kadar yayımlanmış tüzük, yönetmelik veya tebliğ düzeyinde herhangi bir düzenleyici işleme rastlanamamıştır. Bu yönde Diyanet İşleri Başkanlığı'ndaki uygulamalar içerisinde herhangi bir usulün bulunmadığını, ayrıca hayatta olup kendileriyle görüşülebilen Diyanet İşleri Başkanlığı yetkililerinin de bu yasa maddesinin uygulandığına dair bir bilgi sahibi olmadıkları görülmüştür.²⁰ Hem hukukî açıdan hem de dinî ve manevî sorumluluk açısından bahse konu Kanun maddesinin gerekçesi ve tarihî arka plânı da dikkate alınarak, 2010 yılı itibarıyla halen yürürlükte olan

¹⁹ Bu konuya ilişkin rakamlar Cami Bilgi Bankası Projesi kapsamında toplanan Cami Bilgi Formlarının 9, 10 ve 11'inci sorularının çapraz sorgulaması suretiyle yapılan analizler sonucu elde edilmiş yaklaşık rakamlardır. Söz konusu proje ve Cami Bilgi Formları hakkında detaylı bilgi için bkz. Onay, 2008.

²⁰ Bu konu ile ilgili olarak 2009 yılı içerisinde görüşülen zevattan bazıları şunlardır: Diyanet İşleri Başkanı (emekli) Dr. Tayyar Altukulaç, Başkan Yardımcısı (emekli) Lütfi Şentürk, Hukuk Müşaviri (emekli) Ahmet Uzunoğlu, Daire Başkanı (emekli) Mehmet Kervancı, Daire Başkanı (emekli) Rıza Selim Başoğlu, Şube Müdür (emekli) Nail Aslanpay, Diyanet İşleri Başkanlığı Bütçe ve Performans Şubesi Müdürü (görevde) İsmet Öz.

söz konusu maddenin bir an önce uygulanarak hayata geçirilmesi önemli bir konudur.

6. Günümüzde Camilerin Finansmanı Meselesi

Geçmişten günümüze camiler ve dolayısıyla cami görevlileriyle ilgili gelişmeleri genel hatlarıyla ele aldık. Camilerle birlikte vakıf anlayışının da doğarak geliştiğini müştemilatlar, meşrutalar, külliyeler ve akarlar oluştuğunu görmekteyiz. Bu süreç içerisinde camilere mahsus (meşruta) olarak gelir getirici (akar) kısımların oluşturulduğu ve bunlarla önceleri cami görevlilerinin maaşlarının karşılanmaya çalışıldığı, zamanla camilerin aydınlatma, bakım, onarım vb. giderlerinin de büyük ölçüde vakıf gelirlerinden karşılandığını günümüzde ise buna cami derneklerinin eklendiğini görmekteyiz. Geçmişten gelen bu uygulamaları da göz önünde bulundurduğumuzda, camilerin finansmanı ile ilgili mevcut durumu üç noktadan ele alıp değerlendirmemiz yerinde olur.

- a) Camilerin yapım ve onarım giderlerinin finansmanı,
- b) Cami görevlilerinin maaş ve ücretleriyle ilgili giderlerin finansmanı
- c) Isıtma, aydınlatma, su, temizlik, demirbaş eşya, bakım ve benzeri diğer giderlerin finansmanı.

Şimdi bunları ayrı ayrı ele alalım:

a) Camilerin Yapım ve Onarım Giderlerinin Finansmanı

Camilerin yapımında finansmanın nasıl sağlandığı hususunda; tarihî camilerle ilgili bilgilerin kaynağını camilerin kitabeleri veya vakfiye kayıtları, Cumhuriyet döneminde ve Osmanlı'nın son döneminde yapılan camilerle ilgili bilgilerinkini ise, yöre halkının tanıklığı oluşturmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından oluşturulan Cami Bilgi Bankası'ndaki veriler esas alındığında (Onay, 2008: 110 – 117); ülkemizdeki camilerin yaklaşık %67'si doğrudan yöre halkı, %13'ü dernekler, %11'i şahıslar, %2'si kamu kurum ve kuruluşları, %1'i sultan, bey veya paşalar, %1'i çeşitli vakıflar tarafından yaptırılmış olup geri kalan %5'inin ise yaptıranı belli değildir (Tablo 1). Cumhuriyet öncesi esas alındığında camilerin büyük ölçüde yöre halkı tarafından yaptırıldığı, bunu şahısların yaptırdığı camilerin izlediği ve üçüncü sırada da sultan, bey ve paşa gibi devlet ricalinin yaptırdığı camilerin takip ettiği görülmektedir. Cumhuriyet döneminde ise camilerin büyük bir kısmının yine yöre halkı tarafından yaptırıldığı, cami

yaptırmada ikinci sırayı cami derneklerinin aldığı, şahısların da üçüncü sırada geldiği anlaşılmaktadır.

Tablo 1.

Cumhuriyet öncesinde ve sonrasında kim tarafından yaptırıldığına göre camilerin dağılımı.

Cami Yaptıranlar	1923 Yılı Öncesi (Yaklaşık 11.000 Cami) Oranlar (%)	1923 Yılı ve Sonrası (Yaklaşık 70.000 Cami) Oranlar (%)	TOPLAM (Yaklaşık 80.000 Cami) Oranlar (%)
Şahıs	14,7	10,1	10,8
Cami derneği	2,8	14,6	12,9
Vakıflar	1,3	1,4	1,4
Yöre halkı (halk, cemaat)	49,8	69,2	66,5
Kamu kurum ya da kuruluşları	0,5	2	1,8
Sultan, paşa ya da bey	9,4	0,1	1,4
Diğer (veya yaptıran belli değil)	21,6	2,6	5,2
Toplam	100	100	100

Tablo 1’de de görüldüğü gibi, Anadolu’daki camilerin pek çoğu vakıf ve dernek gibi tüzel kişiliğe sahip herhangi bir kuruluş olmaksızın, doğrudan cemaat tarafından inşa edilmiştir. Camilerin doğrudan halk tarafından yaptırılması, inşaat için gerekli olan malzemeleri satın alma, alınanların parasını ödeme, bağışlama, bozulan ya da kırılanı değiştirme ve işgücü olarak çalışma gibi şekillerle, yöre halkı tarafından gönüllülük esasına dayanmaktadır. Ülkemizdeki özellikle köy ve mahalle camilerinin yapıları bu şekilde olduğu anlaşılmaktadır. Tarihî camiler haricinde halkın Cumhuriyet öncesinde cami yaptırmayı nasıl gerçekleştirdiği konusunda kapsamlı bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Cumhuriyet döneminde ve bilhassa son elli yılda camilerin nasıl yapıldığı, hangi kaynaklardan ne kadar para aktarıldığı hususunda yazılı veya sözlü bilgilere ulaşmak mümkündür.²¹ Biz burada cami yapım ve onarımları için bütçe kaynaklarından yapılan yardım ödeneklerinden sonra da bu amaçla kurulan Türkiye Diyanet Vakfı’ndan söz etmek istiyoruz.

Cumhuriyet Türkiye’sinde, 1920 yılından günümüze, cami yapım ve onarımları için kimi zaman düzenli olarak kimi zaman da ihtiyaca göre kamu kay-

²¹ Bu amaçla ulaşılacak yazılı kaynakları şöylece sıralayabiliriz: Muhtarlıklar ve köy ihtiyar heyetlerinin, cami dernekleri ve vakıfların kararları ve muhasebe kayıtları ile Diyanet İşleri Başkanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün “camilere yardım” ödeneklerine ilişkin muhasebe kayıtları.

naklarından yardımlar yapılmıştır. Bunlardan birincisi, katma bütçeli bir kurum olan ve gelirleri sahip olduğu vakıf mallarının kirası, işletmesi vb. gibi kaynaklardan oluşan Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün yardım ödenekleridir. İkincisi ise, genel bütçeye dahil bir kurum olan Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinden yapılan yardım ödenekleridir. Bunların dışında bir de zamanın Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü, özel idare müdürlükleri ve benzeri kuruluşlarca duruma göre yapılan ve düzenli olmayan aynî veya nakdî yardımlardan bahsedilebilir. Şimdi bunları kısaca ele alalım.

aa) Vakıflar Genel Müdürlüğü Bütçesinden Yapılan Yardımlar

Katma bütçeli bir kurum olan, gelirlerini vakıf mallarından, vakıflarca kurulan işletmelerden ve zaman zaman da Devlet yardımlarından sağlayan Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün gelirleri arasında camilere ait gayrimenkullerin kiralardan ve satışlarından elde edilen meblağların önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir. Vakfedenlerin koymuş oldukları şartlar gereği söz konusu gayrimenkullerden elde edilen gelirlerin şart koşuldıkları yerler için harcanması hem hukukî, hem dinî hem de vicdanî bir gerekliliktir. Halen 9.000'den fazla caminin mülkiyeti vakıflara aittir. Bunlardan yaklaşık 6.000 cami Osmanlı döneminden intikal eden vakıf eseri camilerdendir (Onay, 2008: 118-124). Dolayısıyla, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün mülkiyetinde bulunan mazbut vakıf konumundaki camilere ait vakfiyelerden elde edilen gelirlerin, vakfedenlerin niyetlerine ve koydukları şartlara uygun olarak camiler için harcanması gerekir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarından itibaren Atatürk'ün uygulaması da bu yöndedir. Nitekim TBMM'nin birinci devre dördüncü birleşim senesinin (1923 yılı) açılışındaki konuşmalarında Gazi Mustafa Kemal Paşa diyanet ve vakıf işleriyle ilgili olarak şunları söylemiştir:

“... Efendiler, geçen sene zarfında Evkaf Vekâleti mebânii diniye ve hayriyenin tamirât ve inşaatında oldukça mühim bir faaliyet göstermiştir. Vukû bulan tamirat yekûnu memleketin muhtelif noktalarına ait olmak üzere 126 cami ve mescidi şerîfile 31 medrese ve mektep, 22 su yolu ve çeşme, 175 akâr ve 26 hamama baliğ olmuştur...” (TBMM Zabıt Ceridesi, 1923, sh.12).

Daha sonraki yıllarda ve özellikle camilerin ve cami görevlilerinin Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne devredildiği 1932 yılından sonra bu konuda nelerin yapıldığı ve bu amaçla hangi camiler için ne kadar para harcandığı hususunda yeterli bilgi sahibi olmadığımızı belirtmemiz gerekir. Tasnif komisyonlarının

ilk defa oluşturulduğu 1928 yılı ve sonrasında, ihtiyaç olmadığı tespit edilerek tasnif dışı bırakılan ve bilahare satışları yapılan cami, mescit ve bunlara ait arsaların satışından elde edilen paraların aynı amaçla başka yerlerde kullanılacağı hukuki metinlerde güvence altına alınmıştır (Cami ve Mescidlerin Tasnifine ve Tasnif Harici Kalacak Cami ve Mescid Hademesine Verilecek Muhassasat Hakkında Kanun, Resmi Gazete, sayı: 2845, 1935; ayrıca Kanun'un kabulü öncesi TBMM'de yapılan görüşmelerin tutanakları için bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, 1935). Camilerin tasnifine ilişkin 2845 sayılı Kanun'un kabulü öncesi TBMM'de söz alan Evkaf Umum Müdürü Fahri (Kiper) şunları söylemiştir: *"Tasnif neticesinde lüzum kalmayan cami ve mescitler satılır. ... İkincisi, bundan hasıl olan parayı diğer kutsal abidelere sarf etmek noktasıdır. Buna ihtimam edeceğiz."* (TBMM Zabıt Ceridesi, 1935, sh.20) Gerek bu satışlardan elde edilen paraların gerekse mazbut vakıf camilere ait gelir getirici vakıf gayrimenkullerinden elde edilen gelirin ne derece amacı doğrultusunda harcandığı hususu ayrıca araştırılacak konulardandır; zira bu hem hukukî hem de vicdanî ve dinî bir sorumluluk meselesidir. Şu kadarını söylememiz gerekirse, araştırmamız sırasında söz konusu satışlardan elde edilen gelirlerin nerelere harcandığı hususuyla ilgili olarak, gerek TBMM zabıtlarına gerek zamanın gazetelerine ve gerekse ulaşabildiğimiz konuya ilişkin kitap ve makalelere yansıyan herhangi bir beyan veya bilgiye rastlayamadığımızı belirtmek isteriz.

1950 yılında camiler ve cami görevlileri Diyanet'e devredilirken, mazbut vakıf eseri camilerde görev yapacakların maaşlarını, caminin ısıtma, aydınlatma, bakım, onarım vb. her türlü giderlerini karşılamak üzere camiler için vakfedilen gelir getirici bölümlerin veya müstakil gayrimenkullerin mülkiyetiyle birlikte idaresi de Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde bırakılmıştır. 1950 yılındaki devir işlemiyle birlikte, o zamana kadar Vakıflar Genel Müdürlüğü bütçesinden karşılanan cami görevlilerinin maaşları Diyanet'e, yani genel bütçeye devredilmiş; böylelikle, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün bütçesinden bir gider kalemi kaldırılmıştır. Ancak, cami görevlilerinin maaşlarını, caminin ısıtma, aydınlatma, bakım, onarım vb. her türlü giderlerini karşılamak şartıyla vakfedilen cami gayrimenkullerinin gelirleri dikkate alınarak, mazbut vakıf eseri camilerin ısıtma, aydınlatma ve bakım giderlerinin Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından karşılanmaya devam edilmesi kararlaştırılmıştır. TBMM tarafından güvence altına alınan bu husus 1950 yılında çıkarılan 5634 sayılı Teşkilat Kanun'un 10'uncu maddesinde ve 1965 yılında yeniden çıkarılan 633 sayılı Diyanet Kanununun 30'uncu maddesinde şöylece ifadesini bulmuştur:

*“Mazbut vakıflar arasına alınmış ve alınacak cami ve mescitlerin aydınlatma, ısıtma ve bakım giderleri için her yıl Vakıflar Genel Müdürlüğü bütçesine konulacak ödenekler bir taraftan Hazinece irat ve diğer taraftan bu hizmetlere harcanmak üzere Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinin ilgili ter-
tiplerine Maliye Bakanlığınca ödenek kaydedilir.”*

Ancak, camilerin ve cami görevlilerinin 1950 yılında Diyanet'e devredilmesinden sonra, 1975 yılına kadar Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından tarihî camilerin onarımı hariç, camilerin ısıtma, aydınlatma ve bakım giderleri için herhangi bir ödenek ayrıldığına veya bu amaçla Diyanet bütçesine de bir aktarma yapıldığına dair bir bilgiye/kayda rastlanamamıştır. Ayrıca bu dönemde Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından cami yapım veya (tarihî camiler hariç) onarımları için ayrılan bir ödenek de olmamıştır.

Bu konuda Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 1975 yılı ve sonrasındaki uygulamaları şöyledir:

14 Şubat 1975 tarihinde çıkarılan “Camilerini Yaptıracak Köylere Yapılacak Malzeme ve Yardım Fonu Yönetmeliği” ile Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağlı bir fon oluşturulmuştur. Bu fona aktarılan ödeneklerin camisi bulunmayan veya ikinci camiye ihtiyaç duyulan köylere cami yapımı, başlanan köy camii inşaatlarının tamamlanması ve esaslı şekilde onarıma muhtaç köy camilerine yardım için kullanılması öngörülmüştür.

17 Temmuz 1980 tarihinde yürürlüğe konan “Cami İnşa Edecek veya Onaracak Derneklere Yapılan Yardım Hakkında Yönetmelik” ile de Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün köy camileriyle sınırlı olan söz konusu yardım ödeneğinin kullanım alanı köy ve şehirlerdeki tüm camileri içine alacak şekilde genişletilmiştir. Bu yönetmelik gereği, bir malî yıl içerisinde derneklere; yeni cami inşası için 250.000-TL'ye, cami onarımları için 150.000-TL'ye kadar yardım yapılması öngörülmüştür. Cami inşaatları için ayrılan bu ödeneklerin Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından dağıtım ve harcaması yapılırken Diyanet İşleri Başkanlığı ile de koordine öngörülmüştür.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce 1975 ve 1980 yıllarında çıkarılan iki yönetmelik kaldırılarak, onların yerine 11 Temmuz 2001 tarihinde “Cami Yaptıracak veya Onaracak Derneklere ve Köylere Yapılacak Yardımlar Hakkında Yönetmelik” çıkarılmıştır (Resmî Gazete, sayı: 24459, 2001). Bu yönetmelik gereğince, her yıl Vakıflar Genel Müdürlüğü bütçesine cami yapımı veya mevcut camilerin onarımı amacıyla konulan ödeneğin bu gaye doğrultusunda harcanması için ilgili derneklere veya köylere dağıtım, harcaması ve denetimi yapılmaktadır.

Uygulama bu şekilde devam ederken 20 Şubat 2008 tarihinde yürürlüğe giren 5737 sayılı Vakıflar Kanunu'nun 31'inci maddesinde “*Mazbut vakıfların her birinin gelir ve giderleri ayrı ayrı takip edilir.*” hükmü gerekçe gösterilerek mülkiyetine bakılmaksızın genel olarak camilere yardım yapılamayacağı düşüncesiyle yukarıda belirtilen yönetmelik hükümlerinin uygulanmasından vazgeçildiği görülmektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü yetkilileriyle yapılan görüşmelerde, 2009 yılında bu amaçla herhangi bir yardım yapılmadığı 2010 yılında ve sonraki yıllarda da artık bu kabil yardımların yapılmayacağı ifade edilmiştir (Vakıflar Genel Müdürlüğü Hayır Hizmetleri Daire Başkan Vekili Niyazi Kaya, kişisel görüşme, 21/12/2009).

ab) Diyanet İşleri Başkanlığı Bütçesinden Yapılan Yardımlar

633 sayılı Yasa'da yeni cami yapımı ve cami inşaatları için yardım ödeneği tahsisine ilişkin herhangi bir düzenlemeye yer verilmemiştir. Ancak, 1975 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından çıkarılan mezkûr yönetmeliğin uygulanmaya başlamasından altı yıl sonra Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinde de aynı amaçla bir fasıl açılarak ödenek konulmuş ve bu ödeneğin harcanmasına ilişkin olarak çıkarılan bir yönetmelik doğrultusunda camiler için yardımlar yapılmıştır.

9 Ağustos 1981 tarihinde yürürlüğe giren “Diyanet İşleri Başkanlığı Bütçesinin ‘Dernek, Vakıf ve Benzeri Teşekküllere Yardım’ Ödeneğinin Dağıtım Esaslarını Gösterir Yönetmelik” ile Diyanet bütçesinden de cami yapım ve onarımları için yardım yapılmaya başlamıştır. Bu yönetmeliğin kapsamı 1980 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından çıkarılan yönetmeliğe çok benzemektedir.

Halen yürürlükte olan, Diyanet'in 1981 yılında çıkardığı yönetmelik doğrultusunda cami inşaat ve onarımları için yardımlar yapılmaktadır. Her yıl bu amaçla yapılan yardımlar, izleyen yılın Şubat ayı içerisinde kamuoyuna açıklanmaktadır.²² Kamuoyuna yapılan bu duyurularda; kime, hangi amaçla, ne kadar yardım yapıldığı, yardım yapılan tüzel kişiliğin hesap numarası ve vergi numarası gibi bilgiler listeler halinde gösterilmektedir.²³

²² Dernek, vakıf, birlik, kurum, kuruluş, sandık ve benzeri teşekküllere yapılan her türlü yardıma ilişkin usul ve esaslar ile yapılan yardımların kamuoyuna açıklanması esası 2006 yılında çıkarılan “Dernek, Vakıf, Birlik, Kurum, Kuruluş, Sandık Ve Benzeri Teşekküllere Genel Yönetim Kapsamındaki Kamu İdarelerinin Bütçelerinden Yardım Yapılması Hakkında Yönetmelik” hükümlerine göre gerçekleştirilmektedir (Resmî Gazete, sayı: 26231, 2006).

²³ Örnek olarak, 2008 yılında Diyanet Bütçesine konulan yardım ödeneğinin harcandığı yerler için bkz. http://www.diyaret.gov.tr/turkish/tanitim/istatistiksel_tablolar/7_odenek/2008_Derneklere_Yardim.pdf Erişim: 29/12/2009.

ac) Diğer Kurum ve Kuruluşlarca Yapılan Aynî veya Nakdî Yardımlar

Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Diyanet İşleri Başkanlığı dışında çeşitli kamu kurum veya kuruluşu tarafından herhangi bir düzenlilik arz etmeyen şekillerde cami yapım ya da onarımı için farklı zamanlarda ve farklı şekillerde aynî veya nakdî yardımlar yapıldığı görülmektedir. Yapılan yardımların düzenli olmaması ve devamlılık arz etmemesi sebebiyle, bu konu detaylı olarak ele alınmamıştır.²⁴

ad) Türkiye Diyanet Vakfı

Diyanet İşleri Başkanlığına yardımcı ve destek olmak, gereken yerlerde cami yapıp donatmak gibi gayelerle 1975 yılında Türkiye Diyanet Vakfı kurulmuştur. Bugün de Vakfın amaçları arasında bu hususlar yer almaktadır.²⁵ Ülkemizde adeta “cami yapma seferberlik yılları” olarak adlandırılabilen 1970-2000 yılları arasında 45.000 civarında yeni caminin yapıldığı veya eskilerin yıkılarak yenilendiği bir dönemdir. Bu dönemde, çeşitli vakıflar tarafından ve büyük çoğunluğu da Türkiye Diyanet Vakfı tarafından olmak üzere 1.000’in üzerinde cami yapılmış, bu arada özel ve tüzel kişilerce yaptırılan pek çok caminin mülkiyeti de vakıflara, özellikle de Türkiye Diyanet Vakfı’na devredilmiştir.

Bu hususla ilgili olarak; hızlı nüfus artışı, şehirleşme ve yapılaşma sebebiyle yeni camilerin yapımına ihtiyaç duyulduğu, bunlardan abidevi nitelikte olan ve bir külliye şeklinde düşünülen Kocatepe Camii başta olmak üzere, il ve ilçelerde

²⁴ Bu konuyla ilgili olarak, İsmail Kara’nın yapmış olduğu bir tespitten söz etmek isteriz. Kara çalışmasında şöyle demektedir: “... Söylenen/yazılanların aksine bugüne kadar cami yapımı ve onarımı için Diyanet bütçesinden ayrılan/verilen herhangi bir tahsisat yoktur. Tarihî yapı olarak eski camilerin Vakıflar Genel Müdürlüğü bütçesinden tamir giderlerinin karşılanması dışta tutulursa yeni cami yapımı veya yeni camilerin tamiri için kamu bütçesinden de bu güne kadar herhangi bir tahsisat yapılmış değildir. (Benim muttali olduğum birkaç istisnayı zikretmek gerekirse; 70’li yıllarda diğer Müslüman ülkelerin yardım yapmaları üzerine Türk hükümetinin de Ankara Kocatepe Camii’ne 25 milyon yardım tahsisi ve 1989 yılında ibadete açılan TBMM Camisi’nden bahsedilebilir.)” (Kara, 2009, 68). Kara’nın bu tespitinin özellikle 1950 ile 1975 yılları arasındaki dönem ile sınırlı kalmak kaydıyla haklı olduğu söylenebilir. 1932 ile 1950 yılları arasında camilerin ve cami görevlilerinin yönetimi üzerinde bulunması sebebiyle, Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün cami görevlilerinin maaşlarını ödeme, bazı camilerin ısıtma ve aydınlatma giderlerini karşılama dışında cami yapım ve onarımları için bütçesinden herhangi harcama yapıp yapmadığı, yaptı ise bunun miktarının ne olduğu hususunun ayrıca araştırılması gereken bir konu olduğunu belirtmeliyiz. 1920 ile 1932 yılları arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün camilerin yapım ve onarımları için bütçesinden harcama yaptığına ise şüphe bulunmamaktadır. 1975 yılı ve sonrasındaki cami yardımları ve bu konudaki uygulamalara özetle de olsa bu makalede yer verdik. Tekrar etmek gerekirse, Vakıflar Genel Müdürlüğü’nce yapılan cami yardımlarının sadece tarihî camilerin onarımıyla sınırlı olmadığını da gördük. Kara’nın parantez içerisinde ifade ettiği kişisel bilgisi ise bizim 3. Madde olarak belirttiğimiz kamuya bağlı çeşitli kurum ve kuruluşlarca yapılan ve düzenli olmayan yardımlarla ilgilidir.

²⁵ Bkz. <http://www.diyantevakfi.org.tr/hakimizda/amac.htm> Erişim: 29/01/2009.

hizmet sunulan camilerin büyük bölümünün Türkiye Diyanet Vakfı ve şubeleri tarafından inşa edildiği ve edilmekte olduğu, Türkiye’de her yıl 1.500 civarında cami yapıldığı, bunlardan bir kısmının hayırsever vatandaşların katkılarıyla kısa sürede bitirilebildiği, zamanında bitirilemeyen diğer camilere de müracaat edilmesi halinde Türkiye Diyanet Vakfı’nca yardım yapıldığı belirtilmektedir. Açıklanan rakamlar dikkate alındığında, Vakfın toplam giderleri içerisinde camilere yaptığı yardımların toplamda oranının yaklaşık %5’ler seviyesinde olduğu anlaşılmaktadır.²⁶ 1990’lı yıllarda Tokyo Camii Vakfı olarak kurulan, bilahare 2000’li yıllarda Dinî ve Sosyal Hizmet Vakfı şeklinde ismi değiştirilen Vakfın da benzer amaçlarla faaliyet göstermektedir. Ne var ki vakıflar ve cami hizmetleri konusunda en çok dikkat çeken ve en çok eleştirilenin yine Türkiye Diyanet Vakfı olduğu görülmektedir (Çakır & Bozan, 2005: 326 – 327; Kara, 2002: 94 – 96). Esasen, tüm bunları kamuoyunun beklenti seviyesindeki yükseklik olarak değerlendirerek, camilere ait akarlardan ve müştemilatlardan elde edilen gelirlerin, cami hizmetleri dışında herhangi bir yere harcanmamasının kural olarak benimsenmesi önem arz eden bir husustur.

b) Cami Görevlilerinin Maaş ve Ücretleriyle İlgili Giderlerin Finansmanı

Hem Osmanlılar döneminde hem de Cumhuriyet döneminde cami görevlilerinin maaş ve ücretlerinin karşılanışında camilerin statüsüne göre farklılıklar görülmektedir. Şöyle ki: a) Köy camilerinin finansmanı önceleri doğrudan köylüler tarafından karşılanırken, 19. yüzyılın ilk yarısında (1829) kurulan muhtarlık teşkilatının yaygınlaşmasından sonra muhtarlar ve ihtiyar heyetleri aracılığıyla, köylülerden topladıkları salmalardan elde edilen para veya buğday, arpa gibi aynî mallarla karşılanmıştır. b) Konaklarda, çiftliklerde veya mahallelerde bulunan şahıs camilerinin her türlü finansmanı, genellikle camiye yaptıran şahıslar tarafından karşılanmıştır. c) Mülhak vakıflara ait camilerin finansmanı vakıf senedine uygun olarak vakıf mütevellisi tarafından halkın da yardımlarıyla karşılanmıştır. d) Bunların dışında kalan mazbut vakıflara ait camilerin finansmanı, her caminin vakfiyesinde yazılı şartlara göre camiye ait gelir getirici kısım-

²⁶ Vakıf tarafından bu amaçla yapılan yardımların detayı için bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı APK Dairesi Başkanlığı, 1999, 828-847. Ayrıca, bu yıllarda “Dernek Vakıf ve Benzeri Teşekküllerde Yardım Ödeneğinin Dağıtım Esaslarını Gösterir Yönetmelik” gereğince kamu yararına çalıştığı Bakanlar Kurulu Kararı ile tespit edilen dernekler ile vergi muafiyeti bulunan vakıflara ait arsalar üzerinde yapımına başlanıp bitirilemeyen müftülük binası, cami ve Kur’an kursu binası inşaatlarında kullanılmak üzere, Diyanet İşleri Başkanlığı bütçe ödeneklerinin özellikle Türkiye Diyanet Vakfı şubelerine gönderildiği anlaşılmaktadır. Aktarılan ödenek miktarının detayları için bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı APK Dairesi Başkanlığı, 1999, 942.

lardan elde edilen paralarla ile karşılanmıştır. e) Ancak gerek mazbut gerekse mülhak vakıf camilerin bu tür giderlerinin finansmanında sıkıntıya düşülmesi halinde hazineden alınan yardımlarla görevli ücretleri ödenmiştir.

Atatürk, vakıflar ve cami görevlilerinin maaşları ile ilgili olarak TBMM'nin birinci devre dördüncü birleşim senesinin açış konuşmasında şöyle demiştir:

“Yekûnu mühim bir miktara baliğ olan Evkâf sarfiyatının hiçbir teftişe tâbi olmadan icrâ edilmesi gayri muvafık görüldüğü gibi mütemadiyen halk tarafından vukû bulan şikâyâtın biran evvel tahkiki kabil olamamakta bulunduğundan yeniden Heyeti Teftişîye Teşkilâtı bütçeye vaz' olunmuştur.

Mâhiye, yirmi beş, elli kuruş gibi cüz'î bir meblağla ifâyı hizmet etmekte olan hademe-i hayrattan 487 zâtın maaşâtına şimdiye kadar 13.006 lira zam yapılmış ve bu sene zarfında bir o kadar lira zammı mukarrer bulunmuştur.

Efendiler, geçen sene arz etmişim. Bu sene de tekrara mecburum ki, Evkâf meselesi mühimdir. Memleket ve milletin hakiki menfaati nokta-i nazarından tetkik ve icâbâtı asriyeye muvafık bir şekilde hallolunmak lâzımdır, elzemdir.” (TBMM Zabıt Ceridesi, 1923, sh.13)

Görüldüğü gibi, cami görevlilerinin maaşları ve vakıflar, TBMM'de detaylı olarak gündeme getirilecek düzeyde Atatürk'ün önem verip gündemine aldığı bir konudur.

1928 yılında çıkarılan Hademe-i Hayrat Nizamnamesi ve daha sonraki yıllarda yapılan düzenlemelerle bazı cami kadrolarının boşaldıkça birleştirilmesi veya lağvedilmesi, ayrıca münhal kadrolara görevli tayin edilmemesine yönelik getirilen kadro kısıtlamalarının temel amaçlarından birisi, cami görevlilerinin vakıflar üzerindeki maaş yükünü azaltmaktır. Hatta 1925 mali yılı Diyanet'in bütçe görüşmeleri ve 1935 yılında camilerin tasnifi ve tasnif dışı kalanların satışına ilişkin kanunun Meclis görüşmeleri sırasında dile getirilen, camilerin satışındaki temel gayeler arasında cami görevlilerinin maaşlarını iyileştirme de bulunmaktadır (TBMM Zabıt Ceridesi, 1341, sh. 249-270; TBMM Zabıt Ceridesi, 1935, sh. 19-20).

1950 yılında mazbut vakıf camilerde görev yapan toplam 4.503 hayrat hademesinin maaşı ile 1965 yılına kadar ihdas edilen kadrolarla birlikte toplam 12.354 cami görevlisinin²⁷ maaşları Diyanet bütçesinden ödenmiştir. 1965 yılında 633 sayılı Teşkilat Kanunu yürürlüğe girdikten sonra mevcut 12.354 cami

²⁷ Bunlardan 11.354'ü Bütçe Kanunlarının S Cetvelinde yer alan imam-hatip kadroları ve 1.000 adedi de 5634 ve 6465 sayılı Teşkilat Kanunlarında yer alan imam-hatip kadrolarıdır.

kadrosunda görev yapanlara ilave olarak; kadrolarını Diyanet'e devreden mülhak vakıf camilerdeki görevlilerin, il ve ilçe merkezlerinde kadrosu Diyanete devredilen diğer camilerdeki görevlilerin ve köylerin tamamına kadro verilene kadar her yıl ihdas edilen 2.000 köy imam-hatibi kadrolarındaki görevlilerin maaşları Diyanet bütçesinden ödenmeye başlamıştır. Bugün ise cami görevlilerinin tamamına yakınının maaş ve ücretleri Diyanet bütçesinden ödenmektedir. Ancak yönetimi Diyanet'e devredildiği halde sayıları yaklaşık 160 civarındaki camide/mescitte görev yapan cami görevlilerinin maaşları 633 sayılı Yasanın 37 maddesi ile "Diyanet İşleri Başkanlığına Yönetimi Devredilen Cami ve Mescitlerde Görev Yapanların Mesleki Ehliyetlerinin Tespitine Dair Yönetmelik" hükümlerine göre, asgari ücretten az olmamak kaydıyla caminin maliki veya ilgili olduğu vakıf veya dernekler tarafından karşılanmaktadır.

c) Isıtma, Aydınlatma, Su, Temizlik, Demirbaş Eşya, Bakım ve Benzeri Diğer Giderlerin Finansmanı

Osmanlı döneminde camilerin ısıtma, aydınlatma, bakım ve benzeri giderlerinin nasıl karşılandığına dair detayları mazbut veya mülhak vakıf camilere mahsus vakfedilen gelir getirici bölümlere ilişkin vakfiye kayıtlarında ve vakıflar için konulan şartlarda görülmektedir. Bu şekilde geliri bulunmayan camilerin ısıtma, aydınlatma ve benzeri kullanım giderlerinin genellikle halk tarafından doğrudan bağış yoluyla karşılandığı bilinmektedir.

Günümüzde ise camilerin söz konusu giderleri; doğrudan ödeme, satın alma, değiştirme, bağışlama ve işgücü olarak çalışma gibi şekillerle büyük ölçüde cemaat tarafından karşılanmaktadır. Tablo 2'de görüldüğü gibi, dernek ve vakıf gibi tüzel kişiliğe sahip herhangi bir kuruluş olmaksızın, giderleri doğrudan cemaat tarafından karşılanan camilerin oranı %78'dir. Bu tür giderleri cami derneklerince karşılanan camilerin oranı %15, vakıflar tarafından karşılanan camilerin oranı %1 ve bunların dışında diğer yollarla giderleri karşılanan camilerin oranı da %6'dır.

Tablo 2.

Günümüzde, camilerin ısıtma, aydınlatma, bakım ve benzeri diğer giderlerin kimin tarafından karşılandığına göre dağılımı.

Camilerin Giderlerini Karşılayanlar	TOPLAM (Yaklaşık 80.000 Cami) Oranlar (%)
Doğrudan yöre halkı (halk, cemaat)	78
Cami dernekleri	15
Vakıflar	1
Diğer (iş hanı/esnaf, site/apartman yönetimi, şahıs vb.)	6
Toplam	100

Atatürk, birer dinî yapı olan camilerin su ve benzeri ihtiyaçlarını karşılama konusunu TBMM gündemine getirilecek kadar önemli bir mesele olarak görmüş ve konuyla ilgili olarak şunları söylemiştir:

“1339 senesinde İstanbul’a ait olup şimdiye kadar teşkilatsızlık yüzünden ihmal edilen bendlerin tamirâtı ciddiyetle nazarı itibara alınarak bu hususta bir kanun lâyihası tanzim edilmiş olup Heyeti Vekillere derdesti tevdidir ve kanunu mezkurun Meclisi Âlice tasdiki halinde İstanbul’da susuzluk tehlikesine maruz kalan ahali ve mebânii diniyenin su ihtiyacı mümkün mertebe tehvin olunacaktır.” (TBMM Zabıt Ceridesi, 1923, sh.12-13)

Camilerin ısıtma, aydınlatma ve benzeri diğer giderlerinin finansmanına ilişkin ilk hukukî düzenleme 1950 yılında Diyanet’in 5634 sayılı Teşkilat Kanunu’nda yapılmıştır. Daha önce de ifade edildiği gibi bu Kanun’un 10’uncu maddesinde, mazbut vakıflar arasına alınmış ve alınacak cami ve mescitlerin aydınlatma, ısıtma ve bakım giderlerinin Vakıflar Genel Müdürlüğü bütçesinden karşılanması kararlaştırılmıştır. 1965 yılında yürürlüğe giren 633 sayılı Diyanet Kanunu’nun 30’uncu maddesinde de aynen yer alan bu maddenin şimdiye kadar hiç uygulanmadığını ifade etmiştik. Ancak, 2008 yılında yeni çıkarılan 5737 sayılı Vakıflar Kanunu’nun 31’in maddesiyle mazbut vakıfların her birinin gelir ve giderlerinin ayrı ayrı takip edileceği kararlaştırılmış olmakla, bu güne kadar uygulanamayan mazbut vakıflara ait cami giderlerinin karşılanmasına ilişkin söz konusu düzenlemenin hayata geçirilmesi kanunla da açıkça düzenlenmiş demektir.

Şöyle ki, 5737 sayılı Vakıflar Kanunu’nun 31’inci maddesi ile 633 sayılı Diyanet Kanun’un yukarıda belirttiğimiz 30’uncu maddesi mazbut vakıfların gelir

ve giderlerini düzenleyen maddeler olmaları bakımından aynı noktada birleşmektedir. Mazbut vakıf camilere ait gelirler mülk sahibi olarak Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından tahsil edilirken, aynı camilerin ısıtma, aydınlatma, bakım-onarım vb. giderleri camilerin yönetim ve denetimi kendisine ait olan Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından karşılanmaya çalışılmakta (esasen karşılanamamakta) veya cami cemaatinden teberru olarak toplanan paralarla karşılanmaktadır. Hâlbuki 5737 sayılı Vakıflar Kanunu'nun 31'inci maddesi gereğince mazbut vakıfların her birinin gelir ve giderleri ayrı ayrı takip edileceğine göre, mazbut vakıf eseri olan camilerin giderlerini karşılamak şartıyla vakfedilen akar ve diğer gayrimenkullerden elde edilen gelirlerin şart koşuldukları yerlere harcanması bu kanun maddesinin emredici bir hükmüdür. 633 sayılı Diyanet Kanunu'nun 30'uncu maddesi de mazbut vakıf camilerin ısıtma, aydınlatma ve bakım giderlerinin, hem mazbut vakıf camilerin hem de bu camilere mahsus gelir getirici gayrimenkullerin sahibi olan Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce karşılanması gerektiğini belirtmekte olduğuna göre, ortada sadece bu hükümleri uygulama iradesi gösterilerek hayata geçirilmesi kalmaktadır.

Bu durumda yapılması gereken; 5737 sayılı Yasanın 31'inci maddesi ile 633 sayılı Yasanın 30'uncu maddesine işlerlik kazandırmak için Diyanet İşleri Başkanlığı, Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Maliye Bakanlığı'nca müştereken bir Yönetmelik çıkarılarak uygulama şeklinin gösterilmesidir.

Mevcut camilerin durumuna bakıldığında bunun ne kadar önemli olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Şöyle ki, son cemaat mahalleriyle birlikte camilerin ibadet alanları çoğunlukla halı ve kısmen de kilimle kaplıdır ve bu sergiler genellikle cemaat tarafından hibe yoluyla karşılanmaktadır. Son cemaat mahalleriyle birlikte Türkiye'deki toplam ibadet alanlarının 14 milyon metrekare civarında olduğu hesaba katıldığında (Onay, 2008: 92), camiler için yaklaşık 14 milyon metrekare halıya ihtiyaç duyulduğu söylenebilir. Tüm ibadet alanlarının halıyla kaplandığı ve kullanım durumuna göre, yaklaşık 15 – 20 yılda-bir cami halılarının tamamen yenileneceği hesaba katıldığında, her yıl yaklaşık bir milyon metrekareye yakın cami halısının yenilenmesine ihtiyaç duyulduğu açıktır. Aynı şekilde, camilerin aydınlatma, ısıtma ve serinletme malzemeleri ile boya ve badana gibi bakım-onarıma yönelik ihtiyaçları da bulunmaktadır. Yaklaşık 14 milyon metrekare kapalı ibadet alanı için devamlılık arz eden bu gibi ihtiyaç malzemelerinin üretimi ve camilerde kullanılması, hem makro seviyede ekonomik yönden, hem de cami yapımı ve giderlerinin karşılanması yönünden üzerinde durulması gereken önemli bir finansman meselesidir.

Konuyla ilgili olarak söz edilmesi gereken diğer bir husus da, 1985 yılında çıkarılan Camilerin Bakım Onarım Temizlik ve Çevre Tanzimi Yönetmeliği'dir. Bu yönetmelik tüm camileri kapsayan genel bir düzenleme olmakla birlikte herhangi bir bütçe ödeneği bulunmaması sebebiyle tam olarak uygulanamayan bir yönetmelik olarak durmaktadır. Ayrıca bu Yönetmelikte, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün mazbut vakıf camilerin ısıtma, aydınlatma ve diğer giderlerini karşılamasına mani bir hüküm de bulunmamaktadır.

7. Değerlendirme ve Sonuç

Tarihî seyir içerisinde, devlet bütçelerinden ayrılan tahsisatlar ve camiler için vakfedilen yerlerden elde edilen gelirler bu kurumların finansmanında en eski ve temel kaynakları oluşturmaktadır. Devlet yardımlarının ulaşmadığı veya vakıf müessesesi bulunmayan yerlerde ise, gerek bazı şahısların gerekse umumi anlamda halkın aynî ve nakdî olarak yaptığı doğrudan yardımlar, İslam'ın ilk günlerinden beri camilerin aslî finansman kaynaklarındandır. Tanzimat döneminde başlayan dernekleşme faaliyetlerinin Cumhuriyet döneminde gelişerek yaygınlaşmasıyla, özellikle son yarım asır içerisinde camilerin finansmanında derneklerin oldukça etkin bir yere sahip olduğu görülmektedir (Yücekök, 1971). Şehir merkezlerindeki camilerin çoğunun yapımı, onarımı, giderlerinin ve görevli maaşlarının karşılanması gibi finansman meseleleri kurulan vakıflar ve dernekler aracılığıyla çözümlenmiştir. Sayıları fazla olmamakla birlikte bazı önemli köy ve beldelelerdeki camilerde de bu gibi işler, kurulan vakıflar ve dernekler aracılığıyla yürütülmüştür.

Vakıf müessesesi ve dolayısıyla vakıf gelirleri bulunmayan pek çok (binlerce) köy hem cami hizmetleri hem de camilerin finansmanı hususunda geçen yüzyılın ortalarına kadar adeta kendi başlarının çaresine bakmıştır. Bu durum 1965 yılında köy ve belde camilerine genel bütçeden ilk defa maaşlı imam-hatip verilmesiyle son bulmuştur. Köylere ve beldelelere cami yapımı yanında (tarihî eser olanlar hariç) mevcut camilerin onarımı için yardım ödeneklerinin konulması ise ilk defa 1975 yılında başlatılan bir uygulamadır.

Osmanlı uygulamasında, köy ve mahalle imamlarının cami hizmetleri dışında yürüttükleri bazı görevler, hem oradaki mahalli idare hizmetlerinin yürütülmesi hem de cami görevlilerinin maaş veya ücretlerinin finansmanı için bir yöntem olmuştur. Ancak 19. yüzyılın ilk yarısında muhtarlık teşkilatının kurulmasıyla, bu görevler muhtarlara devredilmiş, 20. yüzyılın başlarında da imamların nikâh kıyma yetkileri alınmış, bu durum mahalle ve köy imamlarının ücretlerinin/

maaşlarının finansmanında yaşanan ciddi sıkıntıları da beraberinde getirmiştir. Mahalle ve köy imamı, -bir maaş standardı olmaksızın- halk ne veriyorsa onunla yetinmek, akarı bulunan vakıf camilerinde görev yapan cami görevlileri de vakıfların imkânlarından paylarına düşen maaşla çalışmak durumunda kalmışlardır. Cumhuriyet döneminde de devam eden bu uygulama, ancak 1965 yılında çıkarılan 633 sayılı Yasa ile camilere kadro verilerek görevli maaşlarının genel bütçeden ödenmeye başlamasıyla, yaklaşık bir buçuk asırdan beri devam eden cami görevlisi maaşlarının finansmanı sorunu çözüme kavuşturulabilmiştir.

Yaptırımlar, mülkiyetini elinde bulunduranlar ve giderlerini karşılayanlar açısından günümüzün cami istatistiklerine bakıldığında, derneklerin, vakıfların ve belediyelerin durumu dikkat çekmektedir. Günümüzdeki mevcut camilerin yaklaşık %13'ü dernekler %1'i vakıflar tarafından yapılmıştır; belediyeler tarafından yapılan camiler %1 ile bile ifade edilebilecek sayıda değildir. Mülkiyet durumları açısından bakıldığında camilerin %12'sinin vakıflara, %7'sinin derneklere ve %7'sinin de belediyelere ait olduğu görülmektedir. Camilerin ısıtma, aydınlatma ve diğer bakım giderlerini düzenli olarak kimlerin karşıladığı noktasından bakıldığında ise, camilerden %15'inin giderlerinin dernekler ve %1'inin de vakıflar tarafından karşılandığı; ancak belediyeler tarafından söz konusu giderlerin düzenli olarak karşılandığı cami sayının %1 ile bile ifade edilemeyecek düzeyde olduğu görülmektedir (Onay, 2008: 118 – 140). Bu tablo karşısında üzerinde durulması gereken hususlar şöyle sıralayabiliriz:

a) Camilerin %7'sinin mülkiyeti belediyelere ait olduğu halde, giderleri tamamen belediyeler tarafından karşılanan cami bulunmadığı görülmektedir. Ancak belediyelerden, bazı camilerin belli bazı ihtiyaçlarını, -düzenli şekilde olmasa da- çeşitli zamanlarda ve çeşitli şekillerde karşılayanlar da bulunmaktadır. Esasen, Türkiye'deki camilerin yaklaşık %7'sinin mülkiyetini elinde bulunduran, dolayısıyla cami müstemilatındaki dükkân ve iş yeri gibi mekanların da işletilmesinde söz sahibi olan bir tüzel kişiliğin, cami ihtiyaçlarının karşılanması hususunda da benzer oranda bir paya sahip olması beklenirdi.

b) Benzer şekilde, çoğu tarihî olmak üzere bütün camiler içerisinde mülkiyeti vakıflara ait olan camilerin oranı yaklaşık %12 olduğu halde, giderleri vakıflar tarafından karşılanan camilerin oranının yaklaşık %1 düzeyinde olması da dikkat çekicidir. Mülkiyeti vakıflara ait olan camilerin müstemilatında veya müstemilatı dışında bulunan çarşı, dükkân ve işyeri gibi gayrimenkullerin işletilmesi veya kiraya verilmesi gibi hususlar da yine ilgili vakıfların idarelerince

yapılmaktadır. Vakıfların cami müştemilatına ait yerlerden elde ettikleri gelirleri harcamada, öncelikle caminin ihtiyaçlarını dikkate almaları, o gayrimenkulü vakfedenin amacı olduğu gibi o vakfın yönetim ve idaresinden sorumlu olanların da öncelikli amaçları arasında bulunması gerekir. Bu hususun, hem kültür ve geleneklerimizdeki, hem de hukukî düzenlemelerdeki vakıf anlayışının tabii bir gereği olduğunun bir daha altını çizmek yerinde olur.

c) Yukarıdakilerden farklı olarak, camilerden %7'sinin mülkiyeti cami derneklerine ait olduğu halde, giderleri cami derneklerince karşılanan camilerin oranı bunun yaklaşık iki katıdır. Hatta konuyu detaylandırmak gerekirse, derneklerin cami yapımındaki payı %13 olduğu halde bunlardan %7'sinin mülkiyetini kendi adlarına tescil ettirdikleri, buna karşılık camilerden %15'inin giderlerini üstlendikleri görülmektedir. Dernekler sanki vakıfların yapmadığı görevleri üstlenmiş gibidirler. Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait camilerin ayrıca derneğin bulunması bunun açık göstergesi olmalıdır.

Ortaya çıkan bu tablo, cami dernekleri üzerinde halkın yaptırım ve kontrol gücünün daha etkin olduğunu, aynı şekilde derneklerin de sosyal sorumluluk ilkesine daha bağlı bir anlayışla hareket ettiklerini göstermektedir. Halbuki, belediyelerdeki yerleşik bürokrasi, vakıflardaki bürokrasiye benzer yapılanma ve vakıf genel merkezlerine ulaşım güçlüğü gibi etkenler sebebiyle, bu kurumlara halkın ulaşım imkanını ve kontrol vasıtalarını kullanmasını olumsuz yönde etkilediği anlaşılmaktadır. Mülkiyetine sahip olduğu caminin, gelir getiren kısımlarında tam anlamıyla mülk sahibi gibi hareket eden bir tüzel kişiliğin, o gayrimenkulün gelir getiren kısımlarının varlık sebebi olan camiyle ilgili giderlerin karşılanması söz konusu olunca, maddi imkânsızlıklardan ya da hukukî zorluklardan bahsetmesi, izahı zor bir durum olarak görünmekte, bu sebeple de çözülmesi gereken bir sorun ve bir çelişki olarak görünmektedir. Müştemilatıyla birlikte camilerin yapımına maddî, manevî katkı sağlayan, müştemilatındaki gelir getirici yerler sayesinde cami ihtiyaçlarının kendiliğinden karşılanacağını ümit eden Müslüman halkın, cami ve müştemilatı yapıldıktan sonra hala cami ihtiyaçlarını karşılama yükünü sırtında taşımasının makul bir izahını bulmak zordur.

İslam Dini'ndeki vakıf anlayışı, tarihi süreç içerisinde şekillenen yerleşik uygulamalar ve günümüzdeki hukukî metinler dikkate alınarak bakıldığında, camiler ile vakıflar arasındaki organik bağlantı açıkça görülür. Aynı şekilde, camilerin imarı ve hizmetlerin devamlılığı bağlamında, bağışlanan/vakfedilen gelir getirici yerler ile camiler arasındaki zorunlu ilişki de açıkça ortadadır ve bu hem bağışta bulunanların niyetlerine ilişkin sözlü/yazılı beyanlarında hem de vakfiye şartlarında

ayrıca belirtilmiştir. Dolayısıyla bu ilişkinin sağlıklı olarak devam ettirilmesi halk vicdanındaki bağış/vakıf duygularının devamlılığı açısından önemlidir. Bu noktada yapılması gereken, olabildiğince şeffaflığı sağlamak; bunun için de camilerle ilgili mazbut ve mülhak tüm vakıfların gelirlerine ve bunların nereye harcandığına ilişkin detaylı tabloların her yıl kamuoyuna açıklanmasıdır.²⁸

Sivil inisiyatif temsilen mahalli yapılanmalar şeklinde ortaya çıkan ve özellikle son yarım asır içerisinde giderek yaygınlaşan cami dernekleri, camilerin finansmanı hususunda en etkin sivil toplum örgütleridir. Bununla birlikte cami derneklerinde de adıyla doğrudan ilgili olmayan bazı amaçların dernek tüzüklerine alındığı veya sonradan eklendiği; camiden veya cami cemaatinden veya cami adına toplanan/kabul edilen yardımların cami veya cami hizmetlerinden başka amaçlar için sarf edildiği olumsuz uygulamalar da bulunmaktadır. Hatta başka üye kaydetmeme kararı alarak, belli bir üye ve yönetim kadrosuyla cami derneğinin adeta belli bir grubun veya zümrenin faaliyet sahası/vasıtası konumuna gelen cami derneklerinden de söz etmek mümkündür. Hangi ad altında olursa olsun cami dernekleriyle ilgili yapılması gereken, dernek tüzüklerinde yazılı amaçların cami ile sınırlı tutulması, adında veya amacında cami bulunan derneklere genel şartlar dışında bir sınırlama konulmadan isteyen herkesin üye olabilmesi, dernek gelir ve giderlerine ilişkin detaylı tabloların her yıl kamuoyuna açıklanmasıdır.

Sonuç itibariyle, şahıslara, şirketlere ve kamuya ait binalar içerisindeki mescitler veya camiler haricinde, mülkiyeti kimin adına tescil edilmiş olursa olsun, tamamen halkın emek ve yardımlarıyla inşa edilen cami ve mescitler ile onların idamesi için teşkil olunan müstemilatları da yine “cami” kavramı içerisinde değerlendirilmelidir. Yapılış gayesine de uygun olarak, cami müstemilatında gelir getirici bölümlerden elde edilecek gelirler öncelikle o cami için, arta kalan kısmı ise en yakın başka camilerin giderlerini karşılamak üzere ama yine cami hizmetleri için harcanmalıdır. Zaten pek çok vakıf camiinin meşruta ve akarları için yazılan vakfiyeleri bu ve benzer şartlarla doludur. Çünkü, düşünce, amaç ve yöntem açısından yukarıda anlatılan şekilde vücuda getirilen cami müstemilatlarından elde edilen gelirler başka kanallara akarken, cami ihtiyaçlarının karşılanması için tekrar halktan bağış ve yardım talep edilmesi çelişkili bir durumdur. Konusu cami olan, dinî ve hayrî hizmetlerle ilgili olarak ortaya çıkan bu çelişkiler, ayrıca ele alınarak detaylı bir şekilde tartışılması gereken bir husustur.

²⁸ 5737 sayılı Vakıflar Kanunu’nun 31’inci maddesi gereğince sadece “mazbut vakıfların her birinin gelir ve giderleri ayrı ayrı takip edilmesi” gerekmekte ama şeffaflık açısından kamuoyuna açıklama zorunluluğu bulunmamaktadır. Dolayısıyla kanunda yapılacak değişiklikte, kapsamın tüm vakıfları içine alacak şekilde genişletilmesi ve kamuoyuna açıklama zorunluluğu getirilmesi gerekir.

Mazbut vakıflara ait camilerle ilgili olarak yapılan hukukî düzenlemelerden de söz etmemiz gerekir. Camilerin ısıtma, aydınlatma ve benzeri diğer giderlerinin finansmanına ilişkin olarak 1950 yılında Diyanet'in 5634 sayılı Teşkilat Kanunu'nun 10'uncu maddesiyle yapılan hukukî düzenleme mazbut vakıflar arasına alınmış ve alınacak cami ve mescitlerin aydınlatma, ısıtma ve bakım giderlerinin Vakıflar Genel Müdürlüğü bütçesinden karşılanması hükmünü amirdir. Halen yürürlükte olan 633 sayılı Kanun'un 30'uncu maddesinde de aynen yer alan bu düzenlemenin 2008 yılında yürürlüğe giren 5737 sayılı Vakıflar Kanunu'nun 31'in maddesiyle uyumludur. Hem Diyanet'in hem de Vakıflar'ın mezkûr kanun maddeleri mazbut vakıfların gelir ve giderleri ile ilgilidir. Dolayısıyla bu hukukî düzenlemelere işlerlik kazandırmak için Diyanet İşleri Başkanlığı, Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Maliye Bakanlığı'nca müştereken bir Yönetmelik çıkarılarak uygulama şeklinin gösterilmesi gerekir. Böylelikle, Vakıflar Genel Müdürlüğü kayıtlarına göre 1990 yılı itibarıyla 4.492'si eski eser tescilli olmak üzere toplam 5.250 adet mazbut vakıflara ait caminin (Öztürk, 1995: 484)²⁹ ısıtma, aydınlatma ve bakım giderlerinin mülk ve işletme sahibi olan Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce ödenmesi, bu amaçla camilerden sık sık yardım toplanmasını önleyecek ve vakıf malının amacı doğrultusunda kullanılmasını sağlayacaktır.

Vakıf idareleri Osmanlı döneminde camilerin finansmanında olduğu kadar cami görevlilerinin tayinlerinde de söz sahibi olmuştur. 1950'lere kadar sınırlı ve kontrollü düzeyde de olsa, bu uygulamanın devam ettiği görülmektedir. Cumhuriyet döneminde ve özellikle 1950 yılından sonra, dinî idarenin tek bir merkezde toplanıp cemaatlere veya mazbut/mülhak vakıflara devredilmemesi, Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran iradenin Diyanet'ten beklentileriyle yakından ilgilidir. Ayrıca günümüzün globalleşen dünyasında meydana gelen sosyal, kültürel ve hatta ekonomik değişim, hayatın ve var olmanın anlamına dair arayışlar ve beklentiler, fertlerin manevî dünyalarında oluşan boşluklar ve tatminsizlikler nedeniyle kutsala olan ilgi ve isteklerin artmasına paralel olarak, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın temsil ettiği değerler ve üstlendiği hizmetler, günümüzde ayrı bir önem kazanmış bulunmaktadır (Bardakoğlu 2005). Bu çerçevede, camilerin finansmanına ilişkin hukukî düzenlemeler ve uygulamalar, din gibi mukaddes ve o ölçüde de istismara müsait bir alanda görev yapan Diyanet'in toplumda üstlendiği fonksiyonu gereği gibi yerine getirmesi bakımından önemlidir.

²⁹ Ayrıca, konuyla ilgili olarak 21/12/2009 tarihinde Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden Şube Müdürü Melih Doda ile yapılan görüşmede, mazbut vakıf olarak Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün mülkiyetinde olup imar planına göre dinî tesis alanı olarak tescil edilen gayrimenkullerin sayısının 7.153 olduğu belirtilmiştir. Ancak bunların tamamının cami/mescit olmadığı, mezarlık ve benzeri gayrimenkullerin de bu sayıya dâhil olduğunu belirtmiştir.

Kaynakça

- Bardakoğlu, A. (2005). *Türkiye’de din-devlet-toplum ilişkileri ve Diyanet İşleri Başkanlığı, (TESEV) açılış konuşması*, 25.02.2005, İstanbul, <http://www.diyamet.gov.tr/turkish/dy/Diyanet-Isleri-Baskanligi-Duyuru-422.aspx>
- Çakır, R. & Bozan, İ. (2005). *Sivil, şeffaf ve demokratik bir Diyanet İşleri Başkanlığı mümkün mü?* İstanbul: TESEV Yayınları.
- Dernek, Vakıf, Birlik, Kurum, Kuruluş, Sandık vb. Teşekküllere Diyanet İşleri Başkanlığı Bütçesinden Yardım Yapılması Hakkında Yönerge esaslarına göre 2008 Mali Yılı Dağıtım Listesi, http://www.diyamet.gov.tr/turkish/tanitim/istatistiksel_tablolar/7_odenek/2008_Derneklere_Yardim.pdf
- Diyanet İşleri Başkanlığı APK Dairesi Başkanlığı (1999). *Kuruluşundan günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı, tarihçe, teşkilat, hizmet ve faaliyetler (1924-1997)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, <http://www.diyamet.gov.tr/turkish/dy/Diyanet-Isleri-Baskanligi-AnaMenu-genelge-2007-128.aspx>
- Düstur*, Tertip 3, cilt: 13, 16, 19; cilt: 20, 1552-1553.
- Es-Serahsi (1983). *Kitabul-mesud*, İstanbul: Çağrı yayınları.
- Eş-Şirbinî (1958). *Muğni’l-muhtâc*, Mısır.
- Hamidullah, M. (1981). *İslam müesseselerine giriş* (çev: İ. Süreyya Sırma), İstanbul: Düşünce Yayınları.
- İbn Cüzey (2006). *el Kavaninu’l-fıkhiyye*, Beyrut.
- İbn Kudame (1996) *el-Muğni*, Kahire.
- İnalcık, H. (1993). *Osmanlı imparatorluğu: Toplum ve ekonomi*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Kara, İ. (2002). *Şehfendinin rüyasındaki Türkiye*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kara, İ. (2009). *Cumhuriyet Türkiye’inde bir mesele olarak İslam*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

- Kut, F. (1991). *Osmanlılarda imam hatiplik müessesesi*, Yüksek Lisans Tezi (yayımlanmamış), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Küçükbaşçı, M. S. (2000). İmam, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c.22.
- Onay, A. (2008). *Türkiye'nin cami profili*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Öztürk, N. (1995). *Türk yenileşme tarihi çerçevesinde vakıf müessesesi*. Ankara: TDV Yayınevi.

Resmi Gazete

- Cami ve Mescidlerin Tasnifine ve Tasnif Harici Kalacak Cami ve Mescid Hadesine Verilecek Muhassasat Hakkında Kanun, Resmi Gazete, sayı: 2845 (15/11/1935)
- Cami Yaptıracak veya Onaracak Derneklere ve Köylere Yapılacak Yardımlar Hakkında Yönetmelik, Resmi Gazete, sayı: 24459 (11/07/2001)
- Camilerin Bakım, Onarım, Temizlik ve Çevre Tanzimi Yönetmeliği, Resmi Gazete, sayı: 18763 (24/05/1985)
- Dernek, Vakıf, Birlik, Kurum, Kuruluş, Sandık ve Benzeri Teşekküllere Genel Yönetim Kapsamındaki Kamu İdarelerinin Bütçelerinden Yardım Yapılması Hakkında Yönetmelik, Resmi Gazete, sayı: 26231 (17/07/2006)
- Diyanet İşleri Başkanlığı Cami Görevlileri Yönetmeliği, Resmi Gazete, sayı: 12700 (15/09/1967)
- Diyanet İşleri Başkanlığına Yönetimi Devredilen Cami ve Mescitlerde Görev Yapanların Mesleki Ehliyetlerinin Tespitine Dair Yönetmelik, Resmi Gazete, sayı: 23543 (04/12/1998)
- Diyanet İşleri Başkanlığınca İdare Olunan Cami ve Mescitlerdeki Teberrukat Eşyası Hakkında Yönetmelik, Resmi Gazete, sayı: 23868 (06/11/1999)
- Mazbut ve Mülhak Vakıf Cami ve Mescitlerdeki Teberrukat Eşyası Hakkında Yönetmelik, Resmi Gazete, sayı: 14931 (30/06/1974)

TBMM Zabıt Ceridesi

- TBMM Zabıt Ceridesi, 1923, Devre: 1, İçtima: 1, cilt: 28, sh.12, 13
- TBMM Zabıt Ceridesi, 1935, Devre: 5, Cilt: 6, İçtima: 1, sh. 19-20
- TBMM Zabıt Ceridesi, 21 Şubat 1341, cilt: 14, sh. 249-270
- Tehanevî, Zafer Ahmet (1997). *İlâû's-Sünen*, Beyrut.
- Tekke ve Zaviyeler ile Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Birtakım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun, sayı: 677 (13 Kasım 1925)
- Tevcih-i Cihat Nizamnamesi* (05 Ağustos 1913)
- Türkiye Diyanet Vakfı, <http://www.diyantevakfi.org.tr/hakkimizda/amac.htm>

Ahmet Onay

Vakıflar Genel Müdürlüğü Bütçe Kanun(ları), 1925, 1926, 1927, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul; 1928, Evkaf Matbaası, İstanbul; 1930, Ankara.

Yücekök, A. N. (1971). *Türkiye’de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı 1946-1968*, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası.

Financing Mosques from Ottoman Time to Republican Era

Ahmet Onay*

Abstract- This paper is assessed financing expenditures related to construction of mosques and maintenance costs and salaries of imams and other religious practitioners who work for mosques. Considering historical background, religious and practical foundations of financing of mosque expenditures are investigated. Role of the Presidency of Religious Affairs (the Diyanet), the General Directorate of Foundations, mosque societies and the Turkish Diyanet Foundation in financing these expenditures are also examined. In doing so, practices for financing mosques and also legal framework which is developed in Republican era are scrutinized and some comments are pointed out accordingly.

Some important figures related to construction of mosques, their ownership and also their expenditures are: a) approximately 67% of mosques are constructed directly by local people without using a formal or a civil organisation, or an association, 13% of them by mosque associations, 11% of them by individuals or civil initiatives and 1% of them by formal and civil foundations; b) maintenance costs of about 78% of mosques are met directly by locals around them; c) although 13 of mosques are constructed by mosque associations, 15% of mosques' maintenance costs are met by them; d) however both formal and civil foundations are legal owners of 12% of mosques, only about 1% of mosques'

* Assoc. Prof. Dr., Presidency of Religious Affairs

* **Address for Correspondence-** Diyanet İşleri Başkanlığı, Eskişehir Yolu 9. km. 06533 Çankaya- Ankara.
E-mail: aonay@ttmail.com

maintenance costs are met by these foundations; e) ownership of nearly 7% of mosques is belonged to municipal authorities, whereas proportion of mosques that maintenance costs are met by municipal authorities is zero.

Findings of this study also revealed that foundations for mosques had an important place in meeting expenditures of mosques. According to Islam, in one hand every mosque is accounted as a foundation, on the other hand incomes of all real estate properties which devoted for mosques are obviously foundations. This very idea, which was generated from Islamic understanding and its applications throughout Islamic history, is regarded as legal and mostly followed by Turkish Republic as well. However, within the last century, it is understood that mosque foundations decreased their importance in meeting these expenses, and mosque societies gained an important position in this matter. Moreover, when salaries of imams and other religious practitioners are started to pay by the State budget in 1950, the General Directorate of Foundations is released from the duty of paying salary of imams and other religious practitioners. At the same time, although in accordance with law of the Presidency of Religious Affairs (Number 633 and Article 30), and law of the General Directorate of Foundations (Number 5737 and Article 31) is obliged to meet expenditures of mosques related to heating, lighting and other maintenance issues of mosques, nothing has paid up to date in terms of to compensate these expenses by the General Directorate of Foundations. In terms of financing mosque expenses, one of the most important improvements is that imams are started to appoint by the Diyanet as a department of the central government to villages and satellite towns, and therefore, for the first time, their salaries are also started to pay by the State budget in 1965.

Key words- Presidency of Religious Affairs, the Diyanet, Mosque, Imam, Muezzin, Foundation, Society, Finance, Expenditure.